

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

DE OPIFICIO DEI, VEL FORMATIONE HOMINIS,

LIBER,

AD DEMETRIANUM AUDITOREM SUUM.

CAPUT PRIMUM.

Proœmium et adhortatio ad Demetrianum.

Quam minime sim quietus et in summis necessitatibus, ex hoc libello poteris existimare; quem ad te rudibus pene verbis, prout ingenii mediocritas tulit, Demetriane, perscripsi, ut quotidianum studium meum et nosset, et non deessem tibi, præceptor etiam nunc, sed honestioris rei meliorisque

A doctrinæ. Nam si te in litteris, nihil aliud quam linguam instrumentibus, auditorem satis strenuum præbuisti: quanto magis in his veris, et ad vitam pertinentibus, docilior esse debebis? Apud quem nunc profiteor, nulla me necessitate vel rei, vel temporis irapediri, quominus aliquid excudam, quo philosophi nostræ sectæ, quam tuemur, instructiores doctioresque in posterum fiant; quamvis nunc male audiant, castigenturque vulgo, quod aliter

VARIORUM NOTÆ.

De Opificio Dei, vel Formatione hominis. Geminum hunc ad imitationem Platoniam titulum ex Hieronymo, Honorio Augustodunensi, Lactantii veteribus editis, ac plurimis mss. codicibus restitimus. In quibusdam est solum *de Opificio Dei*; in aliis, *de Opificio hominis* dumtaxat; in duobus vero recentioribus, uno scilicet Oxoniensi, altero Colb. et lib. II cap. 9 Div. Instit. legitur, *Opus mundi ac Opificium Dei*. De omnibus corporis humani partibus optime etiam disserit Theodoretus *Serm. 3 et 4 de Providentia*. Vide præterea, si lubet, Gregor. Nyssen. de *Creat. hominis*.— Liber de Opificio, qui omnium Lactantii librorum maxime est depravatus, et quem vellem ad II. scriptos accuratius exigi, separatim prodiit Colon. ex offic. Quentell. 1506 (ad ed. Ven. 1497), deinde cum notis Des. Erasmi Basil. 1529, Paris. 1529, et Willichii 1542. FRITZSCHE.

Ad Demetrianum auditorem suum. Hunc librum Demetriano fuisse inscriptum indicant ipsemet Lactantius infra, initio cap. I et 20, ac lib. II Div. Instit. cap. 10, post medium, et Hieronymus, lib. de *Scriptoribus Ecclesiasticis*; nec abluunt omnes ferme editi et plures mss. non ad *Demetrium*, nec ad *Donatum*, ut cuidam viro erudito visum est.

Quam minime sim quietus. Quoties auget quam, eleganter præponitur nominibus superlativis, ut quam plurimis sive cum plurimis. Cæterum cum usurpatur pro quantum, non memini apud caste loquentes auctores jungi nisi positivis. Hoc igitur loco dixissem, quam non sim quietus, aut, quam nihil mihi sit quietis. ERASMUS.

Et in summis necessitatibus. Monet Erasmus in quibusdam codicibus vitiose legi etiam, pro. et. Quod indicio est postremam particulam in aliis haberi. Quam hic requiri inde arguit, quod non novum sit

hominem in summis necessitatibus, seu persecutionibus versatum, minime quietum esse; cum si conjunctio et retineatur, solum repetetur quod antea dictum est, hoc sensu, et quam sim. SPARK.

Itaque restitimus, et, postulante sensu, faventibusque editis Graph., Gymnic., Crat., Is. ac mss. B Erasm. et I Colbertino, in quo a prima manu legitur et, lineola recentiori ac nigriori atramento superscripta, sic indicante secunda manu esse etiam, ut in plurimis mss. et editis: nisi legere malis cum alio Colbertino et jam. In tertio Colb. est etc..., cum Signo abbreviatiouis.

Excudam. Ms. Reg. Put. et 3 rec. extundam; nec male.

Philosophi. Immemor hic Erasmus fuit, etiam a Justino Martyre, Clemente Alexandrino et aliis doctrinam christianam philosophiam, et doctores christianos dici philosophos. Demonstravit hoc multis Kortolt. in Comment. ad Justin. Mart. BUN.

Nostræ sectæ. Eleganter quidem, sed parum theologice annotavit christianos, quod hunc libellum sere contexit stylo philosophico, quemadmodum Boetius librum de Consolatione philosophiæ. Sectam autem usurpavit in bonam partem, quod facit aliquoties Tertullianus, quum idem apud Græcos sonet hæresis, quod nobis secta; et pios appellat sapientes, pietatem sapientiam, novam professionem christianismum. ERASM.— Sed pullulantibus in Ecclesia extraneis dogmatibus, sectæ nomen odiosum fieri cœpit.— *Nostræ sectæ.* Alibi noster sectam in malam partem sumpsit, ex gr., lib. IV Institut. cap. 30, et de Ira, cap. 2. Illic sumit in bonam partem; quomodo Tertullianus in Apolog. cap. 1, 21 et 40. *Christiano: sectæ origo.* BUN.

Castigenturque. Castigare dixit, non pro emendare, sed pro corripere, sive flagellare. ERASM.

quam sapientibus conuenit vivat, et vitia sub ob- A tentu nominis celent, quibus illos aut mederi oportuit, aut ea prorsus effugere, ut beatum atque incorruptum sapientiae nomen vita ipsa cum praecipis congruente praestarent. Ego tamen, ut nos ipsos simul et ceteros instruam, nullum laborem recuso. Neque enim possum oblivisci mei, tum praesertim, cum maxime opus sit meminisse; sicut ne tu quidem tui, ut spero, et opto. Nam licet te publicae rei necessitas a veris et justis operibus avertat: tamen fieri non potest, quin subinde in caelum aspiciat.

Mens sibi conscia recti.

Ego quidem laetor omnia tibi, quae pro bonis habentur, prospere fluere; sed ita, si nihil de statu mentis immutent. Vereor enim ne paulatim consuetudo, et jucunditas earum rerum (sicut fieri solet) B in animum tuum repat. Ideoque te moneo,

Et repetens iterumque monebo

ne oblectamenta ista terrae, pro magnis aut veris bonis habere te credas; quae sunt non tantum fallacia, quia dubia, verum etiam insidiosa, quia dulcia. Nam ille colluctator et adversarius noster scis quam sit astutus, et idem ipse violentus, sicuti nunc videmus. Is haec omnia, quae illicere possunt, pro laqueis ha-

bet, et quidem tam subtilibus, ut oculos mentis effugiant, ne possint hominis provisione vitari. Summa ergo prudentia est, pedetentim procedere; quoniam utrobique saluti insidet, et offensacula pedibus latenter opponit. Itaque res tuas prosperas, in quibus nunc agis, suadeo ut pro tua virtute aut contempnas, si potes, aut non magnopere mireris. Memento et veri parentis tui, et in qua civitate nomen dederis, et cujus ordinis fueris. Intelligis profecto quid loquar. Nec enim te superbiae arguo, cujus in te ne suspicio quidem ulla est: sed ea quae dico, ad mentem referenda sunt, non ad corpus, cujus omnis ratio ideo comparata est, ut animo tanquam domino serviat, et regatur nutu ejus. Vas est quidem corpus quodammodo fictile, quo animus, id est homo ipse verus continetur, et quidem non a Prometheo fictum (ut poetae loquuntur), sed a summo illo rerum conditore atque artifice Deo; cujus divinam providentiam perfectissimamque virtutem, nec sensu comprehendere, nec verbo enarrare possibile est.

Tentabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem, quantum pusillitas intelligentiae meae pervidet, explicare. Quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de Repu-

VARIORUM NOTÆ.

Mos. Deest in ms. Bov. idque sat apte.

Sicut. Ita restitui ex mss. optimo Regio-Put., Goth., Em., Merton., Christ., 2 Colb., Brun., Bov. et editis Graph. et Cellar., approbante Walchio. In undecim mss. rec. et omnibus fere impressis erat *sic*.

In. Deest in ms. Bov. et recte.

Mens. Virg., 1 Æneid., v. 608.

Prosperare fluere. Sic apud Ciceronem lib. 1 de Officiis, de Fortitudine: *Atque etiam in rebus prosperis, et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam, fastidium, arrogantiamque magnopere fugiamus.*

Repat. Pro *irrepat*, simplex pro composito, quod Lactantio est familiare: itaque perperam substitutum *irrepat*, in sex mss. rec. et *sensim* intrusum in quinque, et ex rec. edit. Expunxi, utpote adverbium inutile, siquidem mox praecessit *paulatim*, quod idem est. In ms. Bov. legitur *manum tuam repat*: sed est erratum. Ibi etiam sublatum est *sensim*, et recte.

Et repetens iterumque iterumque monebo. Lips. 2 et nonnulli editi, ex gr., Ven. 1493, 97: *et repetens iterum iterumque moneo*, in praesenti, ut vult Cellarius. Parrh., Ald., Crat., Fas., Gryph., Torn., Thomas., Thys., Gall.: *Repetens iterumque monebo*. Ven. 1471 et Rost. haec omnia omittunt. BUN.

Habere te credas. Apte Seneca ep. 8: *Ad omne fortuitum bonum suspiciosiavidique subsistite. Munera fortunae putatis? insidiae sunt.* BUNEMAN.— *Habere te credas.* Hic loci Erasmus virgula censoria Lactantium notat, quasi dure hoc dixisset; eo quod *habere te credas*, idem sonat quod *credere te credas*. At pace tanti viri puto Lactantium communi significatu verbum *habendi* usurpare, pro *possidere*.

SPARKIUS.

Pedetentim. Id est, caute. Praecessit, *Summa ergo prudentia est.* Donatus ad Terentii Phorm. III, 3, 19: *Pedetentim, caute, a pedibus et tentando.* Cicero in Ver. Act. 1, cap. 7: *Pedetentim cauteque*; pro Cluentio, *caute pedetentimque.*

Procedere. Sic ex mss. optimis et vetustissimis Bon. et Regio-Put., Bov. aliisque undecim reposui-

mus. In 2 rec. et in vulgatis est *incedere*. In 4 mss. rec. *ambulare*; in 2 aliis rec. verbum deest.

Saluti insidet. Sic legunt mss. 2 Bonon., Erasm., Em. et omnes fere editi: quae lectio bona est, et viris doctis placet. In 21 mss. et 2 editis est *saltus insidet*. In 4 Reg. et Bov. et edit. Graph., *saltus incidet*.

Offensacula. Pro *offensa*, verbum insolitum: hic active sumitur.

Latenter. Vocula Ciceronis et Ovidii. Apposite Cyprianus de Unitate Ecclesiae edit. Oxon. et Brem. fol. 804: *Plus metuendum est et cavendus inimicus, cum latenter obrepit, cum per pacis imaginem fallens occultis accessibus serpit... Ea est ejus semper astutia, ea est circumveniendi hominis caeca et latebrosa fallacia. Sic ab initio... verbis mendacibus rudes animas incauta credulitate decepit: sic Dominum ipsum... latenter accessit.*

Prosperas. Ita emendavi ex mss. 4 Oxoniensibus et Bov. et editis Crat., Graph., Gymnic., Tornes., et Walch. In 7 Reg., Clarom. et Brun., 4 Colb. et 7 editis est *proprias*. Vide seqq. sed et *prospera res* apud Ciceronem de Cl. 12.

In qua civitate nomen dederis. Id est, baptismo initiatus fueris. In mss. 2 Bonon., 2 Reg. rec., Tax., 2 Colb. et Baluz., *in quam civitatem*.

Ratio ita comparata. Editi omnes, *ideo comparata*. Scripsi ex Goth. *ita comparata*. Ita quoque Heumannus coniecit recte. Ad rem confer lib. II, cap. 12; lib. VI, cap. 1.

Vas est quidem corpus quodammodo, etc. Ita mss. Bov., alii vero legunt *Vas est enim quodammodo fictile*, sed minus bene.

Fictum. Bon., Tax., Bun., *fictus*.

Pusillitas. Vox parum trita apud probatos auctores.

De Republica libro. Hic liber intercidit; quem Platonem imitatus scripserat Cicero. At idem argumentum cum Lactantio tractant Basilius magnus et Ambrosius in Hexameron, et Theodoretus Cyri epi-

blica libro, cum id facere tentasset, nihil prorsus effecit; nam materiam late patentem angustis finibus terminavit, excusator summæ quæque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit excutus, ipse testatus est, nec voluntatem sibi defuisse, nec curam. In libro enim de Legibus primo, cum hoc idem summam stringeret, sic ait: *Hunc locum satis (ut mihi videtur) in iis libris, quos legistis, expressit Scipio.* Postea tamen in libro de Natura deorum secundo, hoc idem latius exequi conatus est. Sed quoniam ne ibi quidem satis expressit, aggrediar hoc munus et summam mihi audacter explicandum, quod homo disertissimus pene omisit intactum. Forsitan reprehendas, quod in rebus obscuris coner aliquid disputare; cum videas tanta temeritate homines extitisse, qui *valgo philosophi nominantur*, ut ea, quæ abstrusa prorsus atque abdita Deus esse voluit, scrutarentur, ac naturam rerum celestium terrenarumque conquirent, quæ a nobis longe remotæ, neque oculis contrectari, neque tangi manu, neque percipi sensibus possunt: et tamen de illarum omnium ratione sic disputant, ut ea, quæ afferunt, probata et cognita videri velint. Quid est tandem, cur nobis invidiosum quisquam putet, si rationem corporis nostri dispicere et contemplari velimus? Quæ plane obscura

A non est; quia ex ipsis membrorum officiis, et usibus partium singularum, quanta vi providentiæ quidque factum sit, intelligere nobis licet.

CAPUT II.

De generatione belluarum et hominis.

Dedit enim homini artifex ille noster ac parens Deus sensum atque rationem; ut ex eo appareret nos ab eo esse generatos, quia ipse intelligentia, ipse sensus ac ratio est. Cæteris animantibus quoniam rationalem istam vim non attribuit, quemadmodum tamen vita eorum tutior esset, ante providit. Omnes enim suis ex se pilis textit, quo facilius possent vim pruinarum ac frigorum sustinere. Singulis autem generibus, ad propulsandos impetus externos, sua propria munimenta constituit; ut aut naturalibus telis repugnant fortioribus, aut quæ sunt imbecilliora, subtrahant se periculo pernicitate fugiendi, aut quæ simul, et viribus, et celeritate indigent, astu se protegant, aut latibulis sepiaut. Itaque alia eorum, vel plumis levibus in sublime suspensa sunt, vel suffulta unguis, vel instructa cornibus; quibusdam in ore arma sunt dentes, aut in pedibus adunci unguis; nullique munimentum ad tutelam sui deest.

VARIORUM NOTÆ.

scopns in libris de Providentiâ; atque ultimis temporibus, Granatensis in Catechismo, et Illustr. Fenellonius archiep. Cameracensis in eximio de Existentiâ Dei Libello gallico.

Nihil prorsus effecit; nam. Sic reposui ex mss. 2 Bon., 2 Reg., Tax., 2 Colb., Baluz. et Clarom. in marg. Illa vero absunt a 16 mss. et ab ipsa editione O. F. Fritzsche. In omnibus fere vulgatis, pro *nam*, est et. *Leviter summa quæque decerpens.* Ita vulgati ms. et editi: at ms. Bov. legit, *leviter summam quæque decerpens.*

Scipio. Hic, teste Cicerone lib. 1 de Legibus, c. 6, scripserat sex libros de Republica optima.

Oculis contrectari. Proba omnium editorum et mss. lectio, si unum excipias Bononiensem, in quo legitur *contueri*, et editionem Cellarii, in qua reposuit *conlustrari* sine ulla manuscriptorum auctoritate. At contra hanc correctionem, seu potius depravationem, insurrexit erud. Heumannus, ostenditque ex variis priscorum auctorum locis, videlicet Taciti l. iii Annal. cap. 12, Ovidii Metamorph. l. vi, fab. 7, Augustin. epist. 3, Greg. Nazianz. Orat. 1 Theolog., Cicer. Quæst. Tuscul. lib. iii, Chrysostomi Homil. 3 ad pop. Antioch., probum esse, imo elegans hoc dicendi genus. Sed et non modo Latinis et Grecis acceptum est, verum etiam nos Galli dicimus, *faire toucher une chose au doigt et à l'œil.* Sed et idem loquendi modus est Lactantii Divin. Institut. lib. v, c. 21, ante finem.

Afferunt. Sic restitui ex veter. edit. et Cellar. cunct. mss. præter recentes duos Colb., 1 Brun. et Bov. in quibus legitur *asserunt*, sicut et in rec. editis.

Displicere. Ita reposui ex mss. 2 Bonon., Tax., 2 Colb., 1 Reg., sventibus Reg.-Put. itemque alio Regio, in quibus est *despicere*. In recentioribus undecim sicut et in editis, est *inspicere*.

Quidque factum sit. Concinna lectio, quam restitui ex editis quinque et mss. 2 Bonon., 2 Reg., Tax., Pen., Cauc., Ult., 4 Colbert., Baluz., Clarom., Brun., accedentibus Regio-Puteano, Goth. et Em. in quibus legitur *quidquid factum sit*. In rec. 4 Reg., 2 Colbert.,

Marm. et editis octo, *quisque factus sit*.

Dedit. Caput istud cum sequenti totum est contra Lucretium, qui naturam in faciendo homine iniquitatis insinuat.

Artifex ille. Saepe ille eleganter additur, ut cap. 4, a summo illo... artifice Deo; lib. vi Institut., cap. 25, adversarius ille noster. Bun.

Sensum. Id est, mentem, intellectum. Vide not. ad cap. 4 *percipi sensum*. Confer lib. vi, cap. 2; Apuleius, lib. ii Met. pag. 279: *Ac dum religiosum scriptulum apud sensum meum disputo.* Bun.

Rationalem istam vim. Ita legitur in novem editis et in vet. ac opt. mss. Reg. Put., Cauc. et Erasmo. eamque lectionem probant Gallæus et Walchius. In 15 rec. et vulgatis septem est *vitam*; in uno Lipsiensi et Bov. *rationalibilem istam vitam*.

Ante providit. Doctiss. Francus, pro *ante*, suspicabatur legendum esse, *apte*.

Omnes enim suis ex se pilis textit. Sic habent vet. et opt. mss. Bonon. et Cauc. ac editi Graph., Crat., Spark. quod Erasmus probat: *pilis*, qui cum ipsis animalibus nascuntur. In 21 mss. et in 9 editis, *pellibus*; in Em. et Bov. *ex suis pellibus textit*. Durins hic usus est pronomine reciproco; neque enim se refertur ad Deum, sed ad animantes. Deinde non omne animal tectum est pilis, aut etiam pellibus; quædam enim muniuntur testa, ut ostrea et testudines; quædam concha, quædam corio, alia squammis, alia pennis, alia setis, alia spinis, alia aculeis, alia villis, alia crustis, alia laminis. Hæc copiose tractantur ab Aristotel., iv de part. anim., cap. 10; Plin. præfat. vii, et Greg. Nyssen. de hominis Opificio cap. 7. — *Quemadmodum tamen... ante providit.* *Omnes enim*, etc. Ita quoque Aristot., iv de part. anim. cap. 10; Lucret., v, nam quæcumque vides, etc.; Cic. ii de Nat. deor.; Plutarch., lib. de Fort.; Plin. præfat. 7; Tyr. Maximus, Dial. περί τῶν ζωῶν ἐρωτητῶν; Gregor. Nyss. de hominis Opificio. cap. 7. Isæus.

Vim pruinarum ac frigorum sustinere. Sic reposui ex veterimis et optimis mss. 2 Bonon., Regio-Put., 3 al. Reg., 4 Colbert., Baluz., Clarom., Tax., Pen.,

Si qua vero in prædam majoribus cedunt, ne ta- A men stirps eorum funditus interiret, aut in ea sunt relegata regione, ubi majora esse non possunt; aut acceperunt uberem generandi fecunditatem, ut et bestiiis, quæ sanguine aluntur, victus suppeteret ex illis, et illatam tamen cladem, ad conservationem generis, multitudo ipsa superaret. Hominem autem, ratione concessa, et virtute sentiendi atque eloquendi data, eorum, quæ cæteris animantibus attributa sunt, fecit expertem, quia sapientia reddere poterat, quæ illi naturæ conditio denegasset, statuit nudum, et inermem, quia et ingenio poterat armari, et ratione vestiri. Ea vero ipsa, quæ mutis data, et homini denegata sunt, quam mirabiliter homini ad pulchritudinem faciunt, exprimi non potest. Nam si in homine ferinos dentes, aut cornua, aut ungues, B aut ungulas, aut caudam, aut varii coloris pilos addidisset; quis non sentiat quam turpe animal esset futurum, sicut muta, si nuda et inermia fingerentur? Quibus si detrahas, vel naturalem sui corporis vestem, vel ea quibus ex se armantur, nec speciosa poterunt esse, nec tuta; ut mirabiliter, si utilitatem cogites, instructa, si speciem, ornata videantur: adeo miro modo consentit utilitas cum decore.

Hominem vero, quem æternum animal atque immortale sorgebat, non forinsecus, ut cætera, sed interius armavit; nec munimentum ejus in corpore,

sed in animo posuit: quoniam supervacuum fuit, cum illi, quod erat maximum, tribuisset, corporibus eum tegere munimentis; cum præsertim pulchritudinem humani corporis impedirent. Unde ego philosophorum, qui Epicurum sequuntur, amentiam soleo mirari, qui naturæ opera reprehendunt, ut ostendant, nulla providentia instructum esse ac regi mundum; sed originem rerum insecabilibus ac solidis corporibus assignant, quorum fortuitis concursionibus universa nascantur, et nata sint. Prætereo quæ ad ipsum mundum pertinentia vitio dant, in quo ridicule insanunt; id sumo, quod ad rem, de qua nunc agimus, pertinet.

CAPUT III.

De conditione pecudum et hominis.

Queruntur, hominem nimis imbecillum et fragilem nasci, quam cætera animalia nascuntur; quæ ut sunt edita ex utero, protinus in pedes suos erigi, et gestire discursibus, statimque aeri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indumentis munita processerint: hominem contra, nudum, et inermem tanquam ex naufragio in hujus vitæ miserias projici et expelli; qui neque movere se loco, ubi effusus est, possit, nec alimentum lactis appetere, nec injuriam temporis ferre; itaque naturam, non matrem esse humani generis, sed novercam, quæ cum mutis tam

VARIORUM NOTÆ.

Brun. et Bov. In rec. tamen 3 Reg., 2 Colb. et in C vulgatis, vim pruinarum ac frigora sustinere. Ast apud Ciceronem est frigoris vis.

In ea sunt relegata regione. Ita multi mss. et editi. Et ita alibi Lactantius utitur sexto casu pro quarto, et contra. Nonnulli habent *relegata regione*; quidam *relegata religione*, ut ms. Bov., sed male. — In eam sunt relegata regionem. Erasmus in ed. Frob. 1529, Gymn., Torn., Betul., Paris., 1561: In eam relegata sunt regionem. Rost. vitiose, *relegata*. Goth., Lips., Reimmann., 1465-1524, Thomasius et seqq.: In ea relegata regione. *Relegare* valet *amandare*, *ablegare*, *segregare*. Sæpius cum dativo jungitur. Sic ex Virgilio Lact. lib. 1, c. 17:

Secretis alma recondit

Sedibus, et nymphæ Egeriæ nemorique relegat, etc.

BUN.

Si in homine. Ita restitui ex vetustissimis et optimis mss. 2 Bonon., Reg.-Put. aliisque 2 Reg., Tax., 2 Colb., Baluz. In undecim rec. et in editis est, si homini.

Quis non sentiat. Sic repositi ex omnibus mss. et vet. editis. Rom., Gymnic., Graph. In undecim recentioribus editis legitur, *sentit*. Prior lectio Lactantiana recta est.

Quem. Ita rescribendum est, teste Heumanno ex editionibus 1472, 1478, 1513 et 1515, in aliis legitur *quoniam*, quod minus bene videtur.

Philosophorum. Scilicet Leucippi et Democriti, quos secutus est Epicurus, atque Lucretii qui secutus est Epicurum.

Insecabilibus, etc. Scilicet, atomis.

Nascantur et nata sint. Sic, idque optime mss. Bov. atque editiones 1472, 1476, 1478.

Quæ ad ipsum mundum pertinentia. Ita cum omnibus fere editis, mss. 2 Bonon., Regio-Put., Tax., Ultr., Em., Clarom. a prima manu. At Erasmus in ms. codice a se viso legit, *ad ipsum mundum pertinentia*, deleta quæ. In sex vero Colbertinis, Marm.,

Brun. ac in editis tribus deest *pertinentia*.

Queruntur hominem nimis imbecillum et fragilem nasci. Scilicet Lucret. v, sub initium, Plin. præfat. vii, immerito tamen et fatue, ut ait Aristoteles, iv de part. cap. 10, Senec. iv de Benef. c. 18, Gal. i, cap. 2 et seqq., Plutarch. de Fortuna, Basil. Homil. 10 in Hexameron., Gregor. Nyss. de hominis Opificio. Isæus.

Nimis imbecillum... quam cætera animalia. Id est, præ cæteris animalibus, forma loquendi inusitata, quam vix apud ullum auctorem reperies. — *Nimis imbecillum... nasci, quam*. Sparkius quoque hanc loquendi formam vocat inusitatum. Keiherus quidem in suo Theatro Plauti, *nimis quam cupio*, exponit *plus quam cupio*: sed significat potius *valde, admodum*. Plura etiam de formula *nimis quam*, Gronovius ad Gel. lib. v, cap. 14, pag. 323 et Burmann. ad Quintil. lib. iv Inst., cap. 2, pag. 336.

BUN.

Ut sunt edita... protinus. Eleganter ut... *protinus*, sicut in Cicerone, Cæsare et Livio: *ut... statim; ut... confestim; ut... continuo; ut... extemplo; ut... subito*. Vide Tursell. de part. ed. ii, Schwartz, pag. 4099; seq. BUN.

Statim... idonea esse, quod. SUBL., Rost., Ven., 1471, 72, utraque 78-1515, Paris., Crat., Frob., et Gymn.: *statim... idonea esse, quam*. Iterum *nove*, inquit Erasmus, *usurpavit hanc vocem statim quam, pro simul atque*. Non adspernerer, quam Erasmo *nove usurpatam* dictam voculam, memor, nostrum dixisse lib. vii Institut. cap. 5: *non statim, quam natus est*.

BUN.

Hominem contra, nudum, etc. Tertullianus de Carne Christi: *Horres utique infantem cum suis impedimentis profusum et oblitum*. Seneca ad Marciam: *Quid est homo? imbecillum corpus et fragile, nudum, et suapte natura inerme*.

PRICEUS.

Ubi effusus est. Partus eleganter dicitur *fundi, effundi*. Lib. iii Inst., c. 19: *locus, in quo quique est effusus ex utero*.

liberaliter se gesserit, hominem vero sic effuderit, A ut inops, et infirmus, et omni auxilio indigens, nihil aliud possit, quam fragilitatis suæ conditionem ploratu ac fletibus suis ominari: scilicet,

Cui tantum in vita restet transire malorum.

Quæ cum dicunt, vehementer sapere creduntur, propterea quod unusquisque inconsiderate suæ conditioni ingratus est: ego vero illos nunquam tam desipere contendo, quam cum hæc loquuntur. Considerans enim conditionem rerum, intelligit nihil fieri aliter debuisse, ut non dicam, potuisse, quia Deus potest omnia; sed necesse est, ut providentissima illa majestas id effecerit, quod erat melius et rectius.

Libet igitur interrogare istos divinorum operum reprehensores, quid in homine deesse, quia imbecillior nascitur, credant? Num idcirco minus educuntur homines? num minus ad summum robur ætatis provehantur; num imbecillitas aut incrementum impediat, aut salutem? quoniam quæ desunt, ratio dependit. At hominis, inquit, educatio maximis laboribus constat: pecudum scilicet conditio melior, quod hæc omnes, cum sætum ediderint, non nisi pastus sui curam gerunt; ex quo efficitur, ut uberibus sua sponte distentis, alimentum lactis foetibus ministraretur, et id cogente natura, sine matrum sollicitudine appetant. Quod aves, quarum ratio diversa est,

nonne maximos suscipiunt in educando labores? ut interdum aliquid humanæ intelligentiæ habere videantur: nidos enim, aut luto ædificant, aut virgultis et frondibus construnt; et ciborum expertes incubant ovis; et quoniam foetus de suis corporibus alere datum non est, cibos convehunt, et totos dies in hujusmodi discursatione consumunt, noctibus vero defendunt, fovent, protegunt. Quid amplius facere homines possunt? nisi hoc solum fortasse, quod non expellunt adultos, sed perpetua necessitudine ac vinculo charitatis adjunctos habent. Quid, quod avium foetus multo fragilior est, quam hominis: quia non materno corpore ipsum animal edunt; sed quod materni corporis fotu et calore tepefactum, animal efficiat, quod tamen cum spiritu fuerit animatum, id vero implume ac tenerum, non modo volandi, sed ambulandi quoque usu caret. Non ergo ineptissimus sit, si quis putet male cum volucris egisse naturam, primum quod bis nascuntur; deinde, quod tam infirmæ, ut sint quæsitis per laborem cibis a parentibus nutriendæ. Sed illi fortiora eligunt, imbecilliora prætereunt.

Quæro igitur ab iis, qui conditionem pecudum suæ præferunt, quid eligant, si Deus his deferat optionem; utrum malint humanam sapientiam cum imbecillitate, an pecudum firmitatem cum illarum natura? Scilicet non tam pecudes sunt, ut non malint vel fra-

VARIORUM NOTÆ.

Tam liberaliter se gesserit. Abest se a mss. 7 Reg., 6 Colbert., Clarom., Christ., Merton. et editis Rom. 1470 et Graph.

Suis. Abest a Mss. teste Heuman. Abest etiam a mss. Bov. quod rectius videtur.

Nunquam tam desipere. Sic restitui ex Mss. 4 Reg., Bonon., Cauc., 2 Colb. bonæ notæ, Baluz. Eaque (ut opinor) genuina est Lactantii lectio, qui non uno in loco vocula tam utitur cum verbo. Sic Divinar. Institut. lib. 1 cap. 7: *Tam non multum a mutis animalibus differentes.*

Debuisse. Post hanc vocem, expunxi *quam factum est*, ut glossema inutile, quod abest a melioribus mss. 14 et a vet. editis Rom., Graph. et Cellar.

Nihil fieri aliter debuisse.... quia Deus potest omnia, etc. An Deus aliquid melius facere possit, quam fecerit, et an mundum facere meliorem potuerit, et possit, quam fecerit, disputant theologi cum Magistro sentent., distinct. 44, ubi S. Thomas, quæst. unic., art. 1 et 2; S. Bonav., quæstio 1 et 3; Richard. quæst. 4; Albert p. p., quæst. 77, memb. 3; Alens. iii p., quæst. 26, memb. 3.

Ut providentissima illa majestas. Sic reposui ex decem antiquioribus et potioribus mss. In Pen. est *prudentissima*; in 7 est *quod illa*, quæ voces in 5 desunt.

Provehantur. In ms. Bov., *provehentur.*

Dependit. Ita mss. 5 Reg., Goth. Tornes., Colomes., Balliol., Em., Cant., 4 Colb., Lips., Clarom., Brun. et edit. Rom. 1470, Crat. in marg. et Graph. id est, *rependit*, quod est in Regio-Put. seu *compensat*, ut in edit. Betul. In 3 Reg., 2 Colb., Baluz. et in novem vulgatis *deprehendit*, vitiose: *reprehendit*, adhuc pejus in Marm.

Fætum ediderint. Ut inf. Lips. tert. Reimm., *fætum emiserint*. Arnob. lib. ii, p. 54, *Ex alvis funditur atque emittitur matrum.* BUN.

Gerunt. In ms. Bov. *Gerant.*

Sine matrum sollicitudine. Sic legunt Mss. Regio-Put., 2 al. Reg., Bonon., 2 Colb., Erasm., Baluz., Cauc., Lips. et cuncti fere editi. Abest *matrum* a de-

cem mss. rec. et edit. Rom. 1470.

Et ciborum. In Ms. Bov., *Etiam ciborum.*

Discursatione. Ita reposui ex omnibus fere mss. codicibus et vet. editis Rom., Gymn., Graph., Tornes., Betul. necnon Cellar. et Walch. Et recte, ut puto. Vide infra ad finem hujusce capituli, *avium per aerem libera discursatio.* In ms. 1 Colb. rec. et 9 editis est *discursione*; in 1 Reg. *contattone.*

Quia non materno corpore. Hæc duo extrema vocabula absunt a mss. 1 Bon., Cauc. et vulgatis quinque: extant autem in cæteris maximo numero, tum mss. tum editis.

Sed quod. Buneman. habet, *sed id, quod*, et notam sequentem exhibet.—*Sed id, quod.* Ven., 1443, 97, Parrh., Ald., Crat., Fasit., Gryph., Torn., Betul., Thomas. et seqq., *sed quod.* Plenius Anglicani septem, Goth., Lips., Reimm., Subl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, Paris., Erasm., Frob. 1529, gymn., *sed id quod.* Heumannus *ex id quod effingit ovum.* BUN.

Fotu. In quibusdam rec. mss. et vulgatis est *fætu*, D corrupte.

Id vero implume ac tenerum. Hæc verba Glossema videntur Heumanno; ac recte.

Non ergo. Ita mss. 5 Reg., 4 Colbert., Baluz., Marm., Clarom., Lips., Brun., Bov., edit. Rom. 1470, 1474, Graph., Cellar., Walch. In 1 Colb. rec. et novem editis est *Num ergo.*

Tam infirmæ. Adde *Nascuntur.*

Igitur. In ms. Bov. *ergo*; ac fere semper, ubi in editis est *igitur*, ms. Bov. legit *ergo.*

Utrum malint humanam sapientiam. Sic veteres editi et mss. præter 1 Bonon. et 1 Colb. ac rec. edit. quibus est *humanamne sapientiam.*

Cum illarum natura. Irrationali scilicet. In mss. 6 rec. et edit. 2 Rom. est *illorum*; in 1 Colb., *eorum.* Expunxi spuria quatuor vocabula, *Quid optant, quid eligunt?* quæ absunt a 26 mss. et a vet. editis. At extant in uno Bononiensi et in 5 rec. vulgatis.

Scilicet. Hic sumitur, pro *certe.*

giliorem molto, quam nunc est, dummodo humanam, A quam illam irrationabilem firmitatem. Sed videlicet prudentes viri, neque hominis rationem volunt cum fragilitate, neque motorum firmitatem sine ratione. Quod nihil est tam repugnans, tamque contrarium, quod unumquodque animal, aut ratio instruat necesse est, aut conditio naturæ. Si naturalibus munimentis instruat, supervacua ratio est. Quid enim excogitabit? quid faciet? aut quid molietur? aut in quo lumen illud ingenii ostendet, cum ea, quæ possunt esse rationis, ultro natura concedat? Si autem ratione sit præditum, quid opus erit sepimentis corporis? cum semel concessa ratio naturæ munus possit implere: quæ quidem tantum valet ad ornandum tuendumque hominem, ut nihil potuerit majus ac melius a Deo dari. Denique cum et corporis non magni homo, et B data sint, accipere detrectes?

exiguarum virium, et valetudinis sit infirmæ, tamen quoniam id, quod est majus accepit, et instructor est cæteris animalibus, et ornator. Nam cum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est, et ea omnia, quæ firmiora nascuntur, citius vim cæli fortiter patiuntur, ab homine tamen tata esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis, neque magnitudo virium, neque firmitas corporis efflicere potest, quominus aut opprimantur a nobis, aut nostræ subjecta sint potestati.

Potestne igitur aliquis, cum videat etiam boves lucas, aut equos, cum immanissimis etiam corporibus ac viribus servire homini, queri de opifice rerum Deo, quod modicas vires, quod parvum corpus ac C ceperit? nec beneficia in se divina pro merito aesti-

mat, quod est ingrati, aut (ut verius loquamur) insani. Plato, ut hos, credo, ingratos refelleret, naturæ gratias egit, quod homo natus esset. Quod et ipsum quale sit, non est hujus materiæ ponderare. Quanto melius, et sanius, qui sentit conditionem hominis esse meliorem, quam isti, qui se pecudes natos esse maluerunt. Quos si Deus in ea forte converterit animalia, quorum sortem præferant suæ, jam profecto cupiant remigrare, magnisque clamoribus conditionem pristinam flagitent; quia non est tanti robor ac firmitas corporis, ut officio linguæ careas, aut avium per aerem libera discursatio, ut manibus indigeas: plus enim manus præstant, quam levitas uniusque pennarum, plus lingua, quam totius corporis fortitudo. Quæ igitur amentia est, ea præferre, quæ, si B data sint, accipere detrectes?

CAPUT IV.

De imbecillitate hominis.

Iidem queruntur, hominem morbis et immaturæ mortis esse subjectam. Indignantur videlicet, non deos se esse natos. Minime, inquam: sed ex hoc ostendimus, hominem nulla providentia esse factum, quod aliter fieri debuit. Quid si ostendero, id ipsam magna ratione provisum esse, ut morbis vexari posset, et vita sæpe in medio cursus sui spatio rumpe- retur? Cum enim Deus animal, quod fecerat, sua sponte ad mortem transire cognovisset, ut mortem ipsam, quæ est dissolutio naturæ, capere posset, dedit ei fragilitatem, quæ morti aditum ad dissolvendum animal inveniret. Nam si ejus roboris fieret, ut ad eum morbus et ægritudo adire non posset, ne mors

VARIORUM NOTÆ.

• *Quam illam.* In ms. Bov., *quam vel illam.*
Quod. Ita omnes mss. et antiquiores editi. Rectius forsitan *quo*, ut in editis Graph. et Crat. Plerique editi, *Quare.*

Quod unumquodque animal. Mss. 3 rec. et edd. 2 rec., *sed unumquodque animal.* Mss. 2 rec. Colb., *ut.*
 Si. In ms. Bov., *Etsi.*

Vim cæli. Conf. cap. 2, *vim pruinarum.* Bon.
Boves lucas. Sic mss. 1 Bon. antiq., Reg.-Put. et 2 alii Reg., 2 Vatic., Caec., 1 Colb., Ultr., Pen., Nav., Viet., Goth., Gat., Em., Brun., Clarom. a prima manu, edit. Antwerp. 1570, Tornes., Soubr., 2 Paris., Spark., Cellar. Vera lectio, quæ placuit Cujacio et Petro Ciaconio. Et ita legitur semel et iterum apud Lucretium, lib. v. paulo ante finem, qui ab auctore nostro confutatur. Elephantæ autem vocantur *boves lucæ*, eo quod primum in Lucania fuissent visi, teste Varrone de LL. lib. vi, *lucæ bos, elephas.* Quod alii non intelligentes, *lucæ* mutarunt, in *vaccas* ut factum est in 3 Reg., 3 Vatic., 3 Colb., 1 Sorb., 1 Clarom. a secunda manu, in ed. Rom. 1468, 1470, Ald., Paris. 1525, Crat., Fasilæ., Thomas. In 1 Vatic. est, *lucanos*; in 1 al. Vatic. et 1 Colb., *lucos*; in Lips., *lupos*; in Cant., Tornes., Marm., *equos*; in 5 rec., *equos, lupos, vaccas.* Sed quæ horum omnium immanissima corpora? aut quando serviunt lupi? Ita Lucret.

Inde boves lucas turrato corpore tetros Anguimanos belli docuerant volucra Pœni.

Etiã. Addidi ex ms. Bov.

Acceperit. Ita restitui ex veteribus editis et omnibus mss. præter Reg. rec. in quo est *accepit.*

Ut verius loquamur. Numerum vero singularem ad-

hibet Bunemannus ex multis mss. quos refert in nota sequenti.— *Ut verius loquar.* Pro plurimorum, *loquamur*, scripsi ex Bon., Tax., Pen., Lips., 2, 3, Reim. Ven. 1472, utraque, 1478, *loquar.* Bon.

Plato. Quem ob hoc ipsum exagitat Lactantius, lib. iii, c. 19, contenditque, *numquam quidquam dictum esse in rebus humanis delirius.*— In quinque mss. rec. et nonnullis editis præmittitur *melius igitur*, quod mox sequitur; et desideratur in cæteris mss. et vetustior. editis cum Cellar. et Walch.

Quod et... ponderare. Hæc desunt in ms. Bov.— Erasmi, Goth., Lips. alique, necnon et ab ipsa editione O. F. Fritzsche.

Sentit. Ms. Bov., *sensit*, et ita etiam Heumannus et Bunemannus.

Maluerunt. Ita omnes mss. et vet. editi. In vulgatis orto est *maluerint.*

Cupiant. Ms. Bov. *cupient.*

Hominem morbis subjectum. In 8 mss., *hominis mortis subjectos.*— *Iidem queruntur hominem morbis et immaturæ mortis esse subjectum*, etc. Lucretius, v, sub initium:

Cur anni tempora morbos, etc.;

Theophrastus apud Cicero., iii Tuscul., prope fin.; et quidem immerito, ut ait Sallustius initio Jugurth. Quintilianus, l. xii Institut., c. 11; Senec., initio l. de Brevit. vitæ. ISÆUS.

Quid si ostendero. Mss. 2 Reg., 2 Colb. et Brun., *quid si ostendo.*

Vita sæpe in medio. Ms. Bov., *vita sua in medio.*

Ad. Deest in Bov.

quidem posset, quoniam mors sequela morborum est. **A** ea conditione nascatur, qua morbo mortive subjectus sit, nisi peracto ætatis suæ spatio, ad ultimam processerit senectutem. Non igitur vident, si ita sit constitutum, quid sequatur, omni utique cætero tempore mori nullo modo posse: sed, si prohiberi ab altero victu potest, mori poterit; res igitur exigit, ut homini, qui ante certum diem mori non potest, ciborum alimentis, quia subtrahi possunt, opus non sit. Si opus cibo non erit, jam non homo ille, sed Deus fiet. Ergo (ut superius dixi) qui de fragilitate hominis queruntur, id potissimum queruntur, quod non immortales et sempiterni sint nati. Nemo, nisi senex, mori debet. Nempe ideo mori debet, quia Deus non est. Atqui mortalitas non potest cum immortalitate conjungi. Si enim mortalitas est in senectute, immortalis esse in adolescentia non potest; nec est ab eo conditio mortis aliena, qui quandoque moriturus est; nec ulla immortalitas est, cui sit terminus constitutus. Ita fit, ut et immortalitas exclusa in perpetuum, et ad tempus recepta mortalitas, hominem constituat in ea conditione, ut sit in qualibet ætate mortalis.

Cum ergo homo sic formandus esset a Deo, ut mortalis esset aliquando, res ipsa exigebat, ut terreno et fragili corpore fingeretur. Necesse est igitur, ut mortem recipiat quandolibet, quoniam corporalis est; corpus enim quodlibet solubile atque mortale est. Stultissimi ergo, qui de morte immatura queruntur; quoniam naturæ conditio locum illi facit. Ita consequens erit, ut morbis quoque subjectus sit; neque enim patitur natura, ut abesse possit infirmitas ab eo corpore, quod aliquando solvendum est. Sed putamus fieri posse, quemadmodum volunt, ut homo non

B cogeat eos necessitas existimare, animas cum cor-

Quadrat igitur necessitas undique, nec debuisset aliter fieri, nec fas fuisse. Sed isti rationem sequentium non vident, quia semel erraverunt in ipsa summa. Exclusa enim de rebus humanis divina providentia, necessario sequebatur, ut omnia sua sponte sint nata. Hinc invenerunt illas minorum seminum plagas, et concursiones fortuitas, quia rerum originem non videbant. In quas se angustias cum coniecissent, jam

VARIORUM NOTÆ.

Matura. Ita mss. Tornes., Erasm., Cauc. cum editis Graph., Crat., Betul., Thomas. et Spark. Quæ lectio optime refertur ad illud, *immatura mors*, quod proxime præcedit. In 21 mss. et 5 excusis *natura*, corrupte. Hæc vox deest in tribus Oxoniensibus.

Quid horum. Sic reposuimus ex omnibus mss. et vulgatis, præter Clarom. et edd. tres in quibus est, *quod*.

Aliquando. Post *aliquando*, mss. 2 Bon., Tax., Bodelleian., 2 Reg. rec., 2 Colb., Clarom. in marg. et edit. 1472, 1478 et 1497. Trid., Florent. et Is. addunt, et per se ipsum mobilis semper, quæ in cæteris desunt. —Cæterum hæc verba, quæ glossema sunt, omittit etiam O. F. Fritzsche in sua recenti Lactantianorum operum editione.

Mortem recipiat. Id est, mortis capax sit, ut mori possit. Bun.

Stultissimi ergo. Ita cum vetustioribus editis et Cellar. omnes mss. præter 2 rec. et al. edit. in quibus additur *sunt*.

Quod aliquando solvendum est. Sic restituimus ex mss. 5 Reg., 3 Colb., Marm., Lips., Goth., Em., Cant., Clarom. et vetustioribus editis ac Cellar. in Walch., *sit*; accidentibus et faventibus 1 Reg., Vict., Nav., 1 Colb., Brun. in quibus est, *quod aliquando resolvendam est*; et respuunt, *idcirco non solidum firmumque natum est ut*, quod interjiciunt mss. 2 Colb., 1 Sorbon., Clarom. in marg., multique editi inter hæc duo verba, *quod aliquando*.

Omni utique cætero tempore mori nullo modo posse. Ita emendavimus ex mss. Regio-Put. aliisque 2 Reg., 2 Colb., Goth., Brun. faventibus mss., 3 al. Reg., 2 Clarom., Ultr., Em., Marm., in quibus est *omni*. Pen. et Clarom., *cætero*: sed in posteriore est *homini*, ut in 2 Colb. et Baluz. In 7 mss. est *certo*, corrupte. In 2 Bonon., Tax., et Lips. et in pravoribus vulgatis

est, *hominem utique certo tempore mori nullo modo posse*; in Cauc. et 7 excusis, *hominem utique nisi certo tempore*. Vide seq.

Si prohiberi ab altero victu potest. Præter ms. Torn. et 7 edit. rec. in quibus est *altore*, scripti et edd. omnes habent *altero*. Sic etiam Betul. codex. Optima et genuina lectio. *Altero* enim non refertur ad *victu*, ut quidam putaverunt. Id est, si alter, impedimento sit, quominus victu utatur, aut alimenta subtraxerit. Et sic infra loquitur Lactantius. — *Ab altero victu.* Nodum in scirpo Erasmus, Gallæus, Io. Cauci hic quæsierunt. Ortus hic lapsus ex falsa constructione. Omnia plana, si recte ita construas: *Sed si homo ab altero (alio homine) potest victu prohiberi*; sive, ut statim sequitur: *Si ab altero (sc. alio) et ciborum alimenta subtrahi possunt, poterit mori*. Bun.

Fiet. Omnium mss. est ac editorum, præter Thomas., Thys., Gal., Spark. in quibus est *fiat*.

Qui de fragilitate hominis queruntur. Ita emendavi ex omnibus mss. et editis præter Gall. qui legit, *homines*.

Nemo. Mss. sex rec. totidemque editi addunt *enim*, quod cæteris deest. Objectio est ex adversariorum querelis nata, cui Lactantius subinde respondet.

Nempe... non est. Desunt in ms. Bov.

Fieri. Hoc verbum, quod est in omnibus editis præter Cellar. et in 2 mss. Regiis, desideratur in cæteris.

Minorum seminum. Francius suspicatur legendum esse *seginum*; id est atomorum, de quibus lib. III Div. Instit., c. 17, et l. de Ira Dei, c. 10.

Plagas. Ita constanter omnes libri, nihilque hic mutandum. *Minorum seminum plagæ* sunt atomorum impulsiones. Cicero de Fato hic expressus, c. 10: *Epicurus declinatione atomi vitari sati necessitatem pu-*

poribus nasci, et item cum corporibus extinguere. Assumpserant enim nihil fieri mente divina. Quod ipsum non aliter probare poterant, quam si ostenderent esse aliqua, in quibus videretur providentiæ ratio claudicare. Reprehenderunt igitur ea, in quibus vel maxime divinitatem suam providentia mirabiliter expressit, ut illa, quæ retuli de morbis et immatura morte, cum debuerint cogitare, his assumptis, quid necessario sequeretur (sequuntur autem illa, quæ dixi) si morbum non reciperet, neque tectis, neque vestibus indigeret. Quid enim ventos, aut imbres, aut frigora metueret, quorum vis in eo est, ut morbos afferant? Idcirco enim accepit sapientiam, ut adversus nocentia fragilitatem suam munit. Sequatur necesse est, ut quoniam retinendæ rationis causa morbos capit, etiam mortem semper accipiat; quia is ad quem mors non venit, firmus sit necesse est: infirmitas autem habet in se mortis conditionem; firmitas vero ubi fuerit, nec senectus locum potest habere, nec mors, quæ sequitur senectutem.

Præterea, si mors certæ constituta esset ætati, fieret homo insolentissimus, et humanitate omni caret. Nam fere jura omnia humanitatis, quibus inter nos cohæremus, ex metu, et conscientia fragilitatis oriuntur. Denique imbecilliora, et timidiora quæque animalia congregantur, ut quoniam viribus tueri se nequeunt, multitudine tueantur: fortiora vero solitudines appetunt, quoniam robore viribusque confidunt. Homo quoque si eodem modo haberet ad propulsanda pericula suppetens robur, nec ullius alterius

Auxilio indigeret, quæ societas esset? quæve ratio? quæ humanitas? aut quid esset tetrius homine? quid efferacius? quid immanius? Sed quoniam imbecillis est, nec per se potest sine homine vivere, societatem appetit, ut vita communis et ornatior fiat, et tutior. Vides igitur omnem hominis rationem in eo vel maxime stare, quod nudus fragilisque nascitur, quod morbis afficitur, quod immatura morte multatur. Quæ si homini detrahantur, rationem quoque ac sapientiam detrabi, necesse est. Sed nimis diu de rebus apertis disputo, cum sit liquidum, nihil sine providentia, nec factum esse unquam, nec fieri potuisse. De cuius operibus universis, si nunc libeat disputare per ordinem, infinita materia est. Sed ego de uno corpore hominis tantum institui dicere, ut in eo diviniæ providentiæ potestatem, quanta fuerit, ostendam his dumtaxat in rebus, quæ sunt comprehensibiles et apertæ; nam illa quæ sunt animæ, nec subijci oculis, nec comprehendi queunt. Nunc de ipso vase hominis loquimur, quod videmus.

CAPUT V.

De figuris animalium et membris.

In principio, cum Deus fingeret animalia, noluit ea in rotundam formæ speciem conglobare atque colligere, ut et moveri ad ambulandum, et flectere se in quamlibet partem facile possent: sed ex ipsa corporis summa produxit caput; item produxit membra quædam longius, quæ vocantur pedes, ut alternis motibus solo fixa producerent animal, quo mens tulisset, aut quo petendi cibi necessitas provocasset. Ex ipso au-

VARIORUM NOTÆ.

Itaque tertius quidem motus oritur extra pondus et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo. Lucretius, lib. II, v. 531:

Undique pro telo plagarum continuato,
et lib. IV, v. 188, 190:

Quæ quasi triduntur.
. sequenti concita plaga. Bux.

Divinitatem suam providentia. Haud secus legitur in mss. 5 Reg. vetustioribus, Cauc., 5 Colb., Ultr., Em., Cantab., Christ., Merton., Marm., Brun., Clarom. a prima manu, et in cunctis ferme editis. At 2 Bon., 6 alii et 3 editi rec. habent *divinitas suam providentiam*. Utraque lectio bona. Nobis firmiter et verior visa est prior scriptura.

Ut illa. Ms. Bov., ut ea.

His assumptis, quid necessario sequeretur. Scilicet illa providentia. Hæc est lectio 2 Bononien., 2 al. Reg., Tax., 2 Colb., Baluz.; in ms. Regio-Put., *quidem necessario sequeretur*, male. Nullus enim tunc phrasim integre nexus. In 4 al. Reg., 4 Colb., Em., Cantab., Clarom., Brun. et cunctis ferme vulgatis est, *quæ necessario sequeretur*. In editis Ald. et Paris. 1525, *quæ necessario sequentur*.

Si morbum non reciperet, neque vestibus indigeret. . . aut frigora metueret. Sic castigavimus ex mss. Regio-Puteano tribusque aliis Reg., 4 Colb., Goth., Lips. ac vetustioribus editis. Hæc enim referuntur ad hominem de quo supra, ut sit in qualibet ætate mortalis, et mox infra accepit sapientiam. . . munit; morbos capit, etiam mortem semper accipiat. In recentioribus mss. 2 Reg., 2 Colb., Clarom., Baluz. et edit. 4 plurali numero reciperent, indigerent, metuerent; vitiose. Sequatur necesse est. Phrasim Lactantiana. Sic emen-

datum ex mss. et vetustioribus editis. Sequitur necessario, in vulgaribus libris. Sed necesse est ut quoniam in Clar.

Ad quem mors non venit. Ita emendavimus ex mss. 5 Reg., 5 Colb., Goth., Lips., Clarom., Em., Cant., Brun., Bov. et vulgatis Rom. 1470, 1474, Parrhas., Is., Cellar., Walch. In recentissimis 2 Reg., 1 Colbert., Baluz. et recent. edd., *morbus non venit*. Vid. seqq.

Imbecilliora et timidiora quæque. Rariora sunt exempla, ubi quisque comparativis jungitur. Iterum, cap. 14, *placidiora quæque*. Ad sectionem integram, conf. lib. III, c. 13. Bux.

Quæve ratio. Ita reposui ex vetustioribus editis et mss. multis, rejectis iis, quæ in recentioribus quinque et in vulgatis novem interseruntur, *quæ reverentia inter se? quis ordo?* At in ms. Bov., *quæ societas esset quæ reverentia, quæve ratio*, etc.

Quid esset tetrius homine. Sic 23 mss. et 6 editi; et apud Ciceronem, lib. II Officior. n. 77, et lib. III, n. 36. In cæteris vulgatis et septem mss. rec. legitur *deterius homine*. Sic infra in fine capituli 5: *horribile atque tetrum*.

Sine homine. Supple, altero aliquo. FRANCIUS.

Loquimur, quod videmus. Ita restitui ex vetustioribus tum editis, tum mss. 4 Reg., 2 Bonon., Tax., Pen., Cauc., Goth., 4 Colb., Baluz., Em., Cant., Brun. At in rec. 2 Reg., 2 Colbert., Clarom. et rec. excusis est, *loquantur*. Thomasiæ editio *loquamur*. — *Nunc loquimur.* Rectior, ni fallor, respectu præcedentium est indicandi modus; determinat enim et explicat his verbis distinctius propositionem sive thema libri hujus, et ipsam denique tractationem de corpore hominis suscipit cap. 8. Bux.

Producerent animal. Sic reposui ex vetustioribus

tem vasculo corporis quatuor fecit extantia : bina posteriorius, quæ sunt in omnibus pedes ; item bina capiti et collo proxima, quæ varios animantibus usus præbent. In pecudibus enim ac feris sunt posterioribus pedes similes, in homine autem manus ; quæ non sunt ad ambulandum, sed ad faciendum temperandumque sunt natæ. Est et tertium genus, in quo priora illa, neque pedes, neque manus sunt, sed alæ, in quibus pennæ per ordinem fixæ volandi exhibent usum. Ita una fictio diversas species et usus habet. Atque ut ipsam corporis crassitudinem firmiter comprehenderet, majoribus et brevibus ossibus invicem colligatis, quasi carinam compegit, quam nos spinam dicimus, eamque noluit ex uno perpetuoque osse formare, ne gradiendi flectendique se facultatem animal non haberet. Ex ejus parte quasi media costas, id est transversa

et plana ossa porrexit in diversum, quibus clementer curvatis, et in se velut in circulum pene conductis, interna viscera contegantur, ut ea, quæ mollia et minus valida fieri opus erat, illius solidæ cratis amplexu possent esse munita. In summa vero constructionis ejus, quam similem navis carinæ diximus, caput collocavit, in quo esset regimen totius animantis ; datumque illi hoc nomen est, ut quidem Varro ad Ciceronem scribit, quod hinc capiant initium sensus ac nervi.

Ea vero, quæ diximus de corpore, vel ambulandi, vel faciendi, vel volandi causa esse producta, neque

nimum brevibus, propter firmitatem, sed et paucis et magnis ossibus constare voluit. Aut enim bina sunt ut in homine ; aut quaterna, ut in quadrupede : quæ tamen non fecit solida, ne in gradiendo pigritia et gravitas retardaret, sed cavata et ad vigorem corporis conservandum medullis intrinsecus plena ; eaque rursus non æqualiter porrecta finivit : sed summas eorum partes crassioribus nodis conglobavit, ut et substringi nervis facilius, et verti tutius possent, unde sunt vertibula nominata. Eos nodos firmiter solidatos leni quodam operculo textit, quod dicitur cartilago ; scilicet, ut sine attritu et sine sensu doloris aliquo flecterentur. Eisdem tamen non in unum modum informavit : alios enim fecit simplices, et in orbem rotundos, in iis duntaxat articulis, in quibus moveri

membra in omnes partes oportebat, ut in scapulis ; quoniam manus utrolibet agitari et contorqueri necessarium est : alios autem latos, et æquales, et in unam partem rotundos, et in his utique locis, ubi tantummodo curvari membra oportebat, ut in genibus et in cubitis, et in manibus ipsis. Nam sicut manus ex eo loco, unde oriuntur, ubique versus moveri, speciosum simul et utile fuit : sic profecto, si hoc idem etiam cubitis accideret, et supervacuum esset ejus modi motus, et turpis.

Jam enim manus amissa dignitate, quam nunc habet, mobilitate nimia proboscidi similis videretur, C essetque homo plane anguimanus : quod genus in illa

VARIORUM NOTÆ.

editis et omnibus mss. codicibus, uno dempto recentissimo Colbertino, in quo, sicut et in vulgatis, est *perducerent* : quod idem est. Eodem sensu *producere*, pro *perducere*, apud Terentium. Nec dubito quin hæc genuina sit Lactantii lectio. Eodem sensu *producere*, apud Columellam. Quis enim librarius in *producerent*, commutasset *perducerent*, vocem omnibus notam ?

Enim ac feris. Desunt hæc in ms. Bov.

Sed ad faciendum temperandumque. Vera, ut cum Cellario opinor, Lactantii lectio, quæ est manuscriptorum 4 Reg., Cauc., Goth., 3 Colb., Nav., Viet., Ult., Lips. 1 Brun. ac edd. Rom. 1470, 1474, et Beul. cum mss. 1 Colb. et Marm., in quibus est *temperandumque*, omissis *sed ad faciendum*. Ed. Rom. 1468 habet *reparandumque*, pro *temperandumque* ; quod verbum non intelligentes plures librarii, ei substituerunt *tenendumque*, ut 2 Bon., 2 Reg., 2 Colb., Tax., Bold., 1 Sorb., Clar., Baluz., 1 Brun. quod idem est. Sed quid sibi volunt cæteri editi complures, in quibus est, *sed ad faciendum operandumque* ? quasi facere, non idem sit ac operari.

Majoribus et brevibus ossibus. Mss. Brun. et edit. Beul. *majoribus et brevioribus ossibus*.

Mollia. Mss. 1 Bonon., 2 Reg., 2 Colbert., Baluz. *molliora*. Cæteri cum omnibus editis, ut in textu nostro.

Solidæ cratis. Virgil., xii Æn. v. 508 :

Transadigit costas et crates pectoris ensem.

Ovid. lib. viii Metam. vers. 806 :

Pectus et a spinæ tantummodo crate teneri.

Lib. xii Metam. vers. 370 :

Quæ (hasta) laterum cratem perrupit. Bun.

Vel faciendi. Additum ex cunctis mss. et 14 editis : deest vero in Thys. et Gall.

Et paucis. Similiter additum ex 14 excensis et omnibus mss. dempto uno Colbertino, cui est *et parvis*.

Desideratur in edd. Thys. et Gall.

Finivit. In ms. Bov. *finirent*.

Informavit. Restitui ex vetustioribus editis cunctisque mss., demptis 2 Colb. rec. in quibus est *reformavit*, et uno Reg. item rec. in quo, sicut et in vulgatis rec. est *formavit*, quod idem est. Sæpe enim Lactantius verba composita usurpat pro simplicibus, et simplicia pro compositis : quæ recentiores emendare volentes perperam immutarunt. — *Informavit.* Compositum scite pro simplici posuit, ut cap. 8 : *Noluit Deus (aures) mollibus pelliculis informare* ; cap. 12 : *Utraque coagulata informari* ; c. 19, *corporis informatio*. Bun.

Curvari membra oportebat. Ven. 1472, utraque 78, 95, 97, Pier., Parrh., Paris., Iunt. male interserunt *curvari membra* in omnes partes oportebat, incommode ex prioribus repetita, quibus repugnat *tantummodo*. Bun.

Ex eo loco unde oriuntur ubique. etc. Sic reposui ex vetustioribus editis et quamplurimis mss. Quinque alii et vulgati rec. eo omittunt, et post *oriuntur* addunt, *a corpore* : quod superfluum.

Proboscidi similis videretur. Proboscis manus est elephantis, qua obvia quæque sibi objecta submovere dicitur : quæ cum serpentis instar flexilis sit, ab hac elephantum anguimanum dixit Lucret., lib. ii et v. De eadem Cicero, ii de Nat. Deor., et Aristot., lib. ii de Partib. anim., cap. 16, Isidorus lib. xii, cap. 2. Rostrum elephantis promuscis dicitur, quo ille pabulum ori admovet, et est angui similis. RITTERSHUSIUS. — Mss. septem habent *proboscidis similis* ; octo cum ed. Rom. 1470, *promuscidis* ; 2 Reg. rec. et Marm., *promoscidis*.

Anguimanus. Notat Lucretium, qui elephantum *anguimanum* cognominat, lib. ii, eo quod proboscis, anguium instar, in omnes partes circumflectitur.

immanissima bellua mirabiliter effectum est. Deus enim, qui providentiam et potestatem suam multarum rerum mirabili varietate voluit ostendere, quoniam caput ejus animalis non tam longe porrexerat, ut terram posset ore contingere, quod erat futurum horribile atque tetrum, et quia os ipsum profusis dentibus sic armaverat, ut etiamsi contingeret, pascendi tamen facultatem dentes adimerent; produxit inter eos a summa fronte molle ac flexibile membrum, quod prendere, quo tenere quodlibet posset, ne rationem victus capiendi, vel dentium prominens magnitudo, vel cervicis brevis impeditet.

CAPUT VI.

De Epicuri errore; et de membris eorumque usu.

Non possum hoc loco teneri, quominus Epicuri stultitiam rursus coarguam; illius enim sunt omnia quæ delirat Lucretius: qui, ut ostenderet animalia non artificio aliquo divinæ mentis, sed, ut solet, fortuito esse nata; dixit, in principio mundi alias quasdam innumerabiles animantes miranda specie et magnitudine fuisse natas, sed eas permanere non potuisse, quod illas aut sumendi cibi facultas, aut coeundi generandique ratio defecisset. Videlicet ut et atomis suis locum faceret per infinitum et inane volitantibus, divinam providentiam voluit excludere. Sed cum videret in omnibus quæ spirant. mirabilem

Providentiæ inesse rationem, quæ (malum!) vanitas erat dicere fuisse animalia prodigiosa, in quibus nascendi ratio cessaret?

Quoniam igitur omnia quæ videmus cum ratione nata sunt, id enim ipsum nasci, efficere nisi ratio non potest, manifestum est, nihil omnino rationis expers potuisse generari. Ante enim provisum est in singulis quibusque fingendis, quatenus et ministerio membrorum ad necessaria vitæ uteretur, et quatenus adjugatis corporibus elata soboles, universas generatim conservaret animantes. Nam si peritus architectus, cum magnum aliquod ædificium facere constituit, primo omnium cogitat, quæ summa perfecti ædificii futura sit, et ante emittitur, quem locum leve pondus expectet, ubi magni operis statura sit moles, quæ columnarum intervalla, qui, aut ubi aquarum cadentium decursus et exitus, et receptacula, hæc, inquam, prius providet, ut quæcumque sunt perfecto jam operi necessaria, cum ipsis fundamentis pariter ordiatur: cur Deum quisquam putet in machinandis animalibus non ante providisse, quæ ad vivendum necessaria essent, quam ipsam vitam daret? Quæ utique constare non posset, nisi prius effecta essent quibus constat.

Videbat igitur Epicurus in corporibus animalium divinæ rationis solertiam: sed ut efficeret, quod ante imprudenter assumpserat, adjecit aliud deliramentum superiori congruens. Dixit enim, neque oculos ad

VARIORUM NOTÆ.

Immanissima. Frequens epitheton de elephantis: hinc cap. 8 dixit: *Boves lucas cum immanissimis corporibus.*

Deus enim, qui. Omnium mss. et editorum est hæc lectio, si excipias 1 Reg. ac ed. Gall. et Spark. in quibus est quod.

Ne. Sic restitui ex 17 mss. et ed. Betul. et Cellar. In 6 mss. editisque multis est ut.

Sed ut solet. Omnes libri, sed, ut solet; ita solet l. 1 Institut., cap. 12: *Stoici ut solent;* lib. vii, c. 7: *Ut Academici solent.* Posui cum ed. Paris. 1513, in parentheses (ut solet). BUN.

Ut atomis suis locum faceret. Vulgo addunt nonnulla verba quæ nec in mss. insunt, neque in ed. Rom. Et mox recentiores, in quibus nascendi ratio cessasset. Sed neque nascendi in vet. libris est. CELL.

Per infinitum et inane volitantibus. Hæc absunt a 15 mss. et ed. Rom. Extant autem in cæteris editis et mss. 2 Bonon., 2 Reg., 3 Colb., Sorb., Cauc., Tax., Pen., Ultr., Baluz. — *Per infinitum et inane volitantibus.* Hæc respondent stylo Lactantii lib. iii, cap. 17: *Non est providentiæ opus. Sunt enim semina per inane volitantia;* de Ira, cap. 10: *Si quidem per inane atomi volitant.* Heumannus: *Per infinitum inane.*

BUNEMAN.

Quæ (malum!) vanitas erat. Sic legunt mss. cod. 2 Bon., 2 Reg., Cauc., Erasm., 1 Colb., Baluz. et typis vulgati Crat., Betul., Antwerp. 1570, Tornes., Soubron., 2 Paris., Is., Spark., Gall. eaque lectio probatur ab Erasmo, hanc sententiam Terentianæ illi similem dicente, qui, *malum!* alii. Malum enim hic interjectionis vim obtinet. Cæteri mss. et editi habent, *quod malum vanitatis erat;* vitiose, ut recte sensit Erasmus. In Lips. *quod malum vanitatis erat.* Lectio nostra confirmatur ex auctoribus Latinis. Sic Q. Curtius, lib. viii, *Quæ, malum! amentia te coegit belli fortunam experiri;* sic Plautus, Menech. v. 242: *Quæ hæc, malum! impudentia est?* — *Quæ, malum, vanitas erat.* Ita Cicero, Orat. 1 Philipp. cap. 6: *Quænam, malum,*

est ista voluntaria servitus; lib. ii Offic. cap. 15: *Quæ te, malum, inquit, ratio in istam spem induxit;* adde pro Roscio Comædo, in fine. Livius, lib. v, cap. 54: *Quæ, malum, ratio est?* Seneca ad Marciam, cap. 3: *Quæ enim, malum, amentia est?* BUN.

In quibus nascendi ratio. Male omissa est hæc nascendi dicitio in mss. 20 et pluribus vulgatis, quæ legitur in 1 Reg., 1 Bonon., Tax., 1 Colb., Baluz. aliisque optimis, necnon in editis Thomas., Is., Thys., Gall., Spark.

Cessaret. Ita emendavi ex mss. 1 Bonon. antiq., 1 Colb., Marm., Clarom. Quæ lectio nobis melior visa est, quam in cæteris cessasset.

Nihil omnino rationis expers, potuisse generari. Id est, nihil potuisse generari, in quo non aliquo modo ratio, et providentia conditoris eluceret. ISÆUS.

Ante enim. Sic reposui ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., 4 Colb. multisque aliis. In sex scriptis totidemque vulgatis est *At enim;* in ms. Ultr., *Aut enim;* in 1 Reg. et 1 Colb., *Adeo enim.*

Adjugatis corporibus. Sic omnes. Verbum alii ex Pacuvio et Plinio probarunt; rariora ex glossis antiquis, *abjugassere, abjugare,* BUN.

Ubi magni operis. Ms. 1 Bonon. antiq., *oneris.* — *Magni operis.* Bon. apud Isæum *prave, magnum oneris;* sic modo infra, *perfecto operi;* lib. vii, cap. 1: *Fundamenta firma et idonea... operi perferendo.* Seneca, ep. 55: *speluncæ... magni operis.* Plura Gronov. ad Liv. lib. xxi, cap. 57. BUN.

Prius providet. Sic restitui ex mss. Bonon., 4 Reg., 5 Colb., Marm., Baluz., Brun., edit. Rom., Crat., Cellar. Et melius quadrat hæc lectio cum mox sequentibus *ante providisse,* quam 2 mss. et 9 edit. prius prævidet. In 10 editis est *prius pervidet.*

In machinandis animalibus. In præposui ex omnibus mss. et ed. Rom., Gynnic., Walch. Deest in vulgatis octo.

Dixit enim. Hæc ex Lucretio libro iv. De hoc jam loquitur Lactantius libro iii Divinar. Institut. cap. 3.

videndum esse natos, neque aures ad audiendum, neque pedes ad ambulandum, quoniam membra hæc prius nata sunt quam esset usus vendi, et audiendi, et ambulandi: sed horum omnia officia ex natis extitisse. Vereor ne huiusmodi portenta et ridicula refutare non minus ineptum esse videatur. Sed libet ineptire, quoniam cum inepto agimus, ne se ille nimis argutum putet. Quid ais, Epicure? Non sunt ad videndum oculi nati? Cur igitur vident? Postea, inquit, usus eorum apparuit. Videndi ergo causa nati sunt; siquidem nihil possunt aliud quam videre. Item membra cætera, cujus rei causa nata sunt, ipse usus ostendit: qui utique nullo modo posset existere, nisi essent membra omnia tam ordinate, tam providenter effecta, ut usum possent habere.

Quid enim, si dicas aves non ad volandum esse natas, neque feras ad sæviendum, neque pisces ad natandum, neque homines ad sapiendum; cum appareat ei naturæ, officioque servire animantes, ad quod est quæque generata? Sed videlicet qui summam ipsam veritatis amisit, semper erret necesse est. Si enim non providentia, sed fortuitis atomorum concursu nascuntur omnia, cur nunquam fortuito accidit, sic coire illa principia, ut efficerent

A animal ejusmodi, quod aribus potius audiret, odoraretur oculis, auribus cerneret? Si enim primordia nullum genus positionis inexpertum relinquunt, oportuit ejusmodi quotidie monstra generari, in quibus et membrorum ordo præposterus, et usus longe diversus existeret. Cum vero universa genera, et universa quoque membra leges suas, et ordines, et usus sibi attributos tueantur, manifestum est nihil fortuito esse factum, quoniam divinæ rationis dispositio perpetua servatur. Verum alias refellemus Epicurum; nunc de providentia (ut cœpiamus) disseramus.

CAPUT VII.

De omnibus corporis partibus.

B Deus igitur solidamenta corporis, quæ ossa dicuntur, nodata et adjuncta invicem nervis alligavit atque constrictavit, quibus mens, si excurreret, aut resistere velit, tanquam retinaculis uteretur; et quidem nullo labore, nulloque conatu: sed vel minimo nutu totius corporis molem temperaret ac flecteret. Hæc autem visceribus operuit, ut quemque locum decebat, ut quæ solida essent, conclusa tegerentur. Item visceribus ipsis venas admiscuit, quasi rivos

VARIORUM NOTÆ.

Nasæ aures ad audiendum. Hæc quæ desunt in ed. Thys. et Gall. restitui ex cæteris excusis et omnibus mss. Et quidem recte. Vide paulo post, *usus vendi, et audiendi, et ambulandi*, quibus hæc tria membra respondent. In mss. 1 Sorbon., 2 Colb. et Baluz. C pro neque est utrobique nec.

Vereor ne... non minus ineptum... videntur. Lips. tert. Reimm. perperam, *Vereor ne... non nimis.* Erasmus, *Sermo*, inquit, *videtur imperfectus, nisi addas, quam dicere, aut simile quippiam.* Sed salva et integra hic omnia. Pari modo de Ira, cap. 10: *Vereor, ne non minus delirare videatur, qui hæc putet refellenda; respondeamus tamen, etc.* Conf. lib. vii, cap. 42. Bun.

Non sunt. Ita omnes pene mss. et vulgati. Expunximus si, quod præponunt mss. 1 Bonon., Lips. et rec. 5 editi.

Cujus rei causa nata sunt. Ex omnibus mss. et veteribus editis restitui sunt. In vulgatis recentioribus est *sint*.

Ordinate. Ita mss. omnes; at Bov. habet *ordinata*. — *Tam ordinate.* Confirmo ex lib. iii Institut. cap. 17: *Quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est.* Bun.

Feras ad sæviendum. Videtur respicere ad Od. Anacr. — *Aves... feras ad sæviendum etc.*, Videtur respexisse ad illa Quintil., lib. i Insti. cap. 1: *Sicut aves ad volatum, equi ad cursum, ad scripiam feræ gignuntur: ita nobis propria est mentis agitatio atque solertia.* Bun.

Ad quod est quæque generata. Sic emendavi ex omnibus mss. et multis editis. In 7 vulgatis rec. legitur, *sunt quæque generata*, sed vitioso, ad quid enim refertur? *ad feras? ad animantes?*

Summam ipsam veritatis. Ipsam addidi ex editis Is. et Cellar. et omnibus mss. dempto uno Regio rec. in quo, ut et in 10 vulgatis, desideratur.

Odoraretur. Ita restitui ex mss. 6 Reg., 1 Bonon. antiq., Cauc., 4 Oxon., 5 Colbert., Em., Clarom., Brun. ac editis Rom. et aliis ser. In mss. 7 est aut *odoraretur*; in 1 Reg., 5 Colb., Cant., Marm. et in 8 vulgatis est *odoraret*.

Positionis. Id est, situm, statum. Lib. iii Institut., cap. 17: *Vario ordine ac positione conveniunt.* Bun.

Inexpertum relinquunt. Mss. 8 rec., *expertum*. — *Nullum genus positionis expertum relinquunt.* Male, inquit Cellarius, vulgo *inexpertum*. Nollem, ita vir clarissimus pronuntiasset. Confirmo ex libro de Ira, cap. 10: *Atom... nullam positionem relinquunt, quam non experiantur.* Ut vero nihil *expertum relinquere* vix dici potest, ita sæpiissime alterum occurrit. Virgilius, lib. iv Æn. 415:

Ne quid inexpertum frustra moritura reliquit.

Ovidius, Heroid. ep. 20, v. 42.

Ardor inexpertum nil sinet esse meus.

Sæpe ita Curtius, lib. iii, cap. 6: *Nec Philippus quidquam inexpertum omisit.* Bun.

Universa quoque membra. Ita rectius plurimi scripti et omnes editi, quam Bonon. *Universa quaque membra.* Bun.

Solidamenta. Non ex antiquioribus mihi innotuit; Lexica addunt Augustinum. Nostri præceptor Arnobius, lib. ii, dixit *solidata ossa.* Bun.

Nervis alligavit, etc. Vide Galenum, qui duo nervorum genera esse dicit, et Aristot. lib. iii de Histor. animalium, cap. 5.

Resistere. Id est, *subsistere*, oppositum præcedentis *excurrere*. Vide not. ad lib. de Ira, cap. 4: *In extremo gradu restitit.*

Vel minimo nutu. Ita in mss. 5 Reg., 4 Colb., Em., Brun., Clarom. cunctisque editis; in nonnullis deest, vel. In 7 mss. est *motu*.

Visceribus operuit. Viscera non intestina magis, quam quidquid carni est cute tectum. Sic titulus Ovid in epist. Pen.:

Viscera nostra tua dilacerantur ope.

Unde viscerationes, de quibus apud Cic. in Off. ab interpretibus dicitur. BERTH.

Ut quemque locum decebat. Mss. 4 rec. et tres editi, *ut quemcumque, etc.*

Ut quæ solida essent, conclusa tegerentur. Ita potiores et antiquiores mss. decem, eum editis quatuor. Mss. decem rec. cum 7 editis ferunt, *utque solida ossa conclusa tegerentur*; tres edit. *tegerent.* Ms. Lips. *utique solida.*

per corpus omne divisos, per quas discurrens humor, et sanguis, universa membra succis vitalibus irrigaret; et ea viscera, formata in eum modum, qui unicuique generi ac loco aptus fuit, superjecta pelle contextit, quam vel sola pulchritudine decoravit, vel setis adoperuit, vel squamis munivit, vel plumis insignibus adornavit. Illud vero commentum Dei mirabile, quod una dispositio, et unus habitus, innumerabiles imaginis præferat varietates. Nam in omnibus fere, quæ spirant, eadem series et ordo membrorum est. Primum enim caput, et huic annexa cervix. Item collo pectus adjunctum, et ex eo prominentes armi, adhærens pectori venter. Item ventri subnexa genitalia. Ultimo loco femina pedesque.

Nec solum membra suum tenorem ac situm in omnibus servant, sed etiam partes membrorum. Nam in uno capite ipso certam sedem possident aures, certam oculi, nares item, os quoque, et in eo dentes, et lingua. Quæ omnia cum sint eadem in omnibus animantibus, tamen infinita, et multiplex diversitas figuratorum est; quod ea quæ dixi, aut productiora, aut contractiora lineamentis varie differentibus comprehensa sunt. Quid, illud nonne divinum, quod in tanta

A viventium multitudine, unumquodque animal in sui genere et specie pulcherrimum est? ut si quid vicissim de altero in alterum transferatur, nihil impeditius ad utilitatem, nihil deformius ad aspectum videri necesse sit: ut si elephanto cervicem prolixam tribuas, aut camelo brevem; vel si serpentibus pedes, aut pilos addas, in quibus porrecti æqualiter corporis longitudo nihil aliud exhibeat, nisi ut maculis terga distincti, et squamarum lævitate suffulti, in lubricos tractus sinuosis flexibus laberentur. In quadrupedibus autem, idem opifex contextum spinæ a summo capite deductum longius extra corpus eduxit, et acuminavit in caudam, ut obscenæ corporis partes, vel propter fœditatem tegerentur, vel propter teneritudinem munitur, ut animalia quædam minuta et nocentia motu ejus auferentur a corpore: quod membrum si detrahas, imperfectum sit animal, ac debile. Ubi autem ratio, et manus est, tam non est id necessarium, quam indumentum pilorum: adeo in suo quæque genere aptissimè congruunt, ut neque nudo quadrupede, neque homine tecto excogitari quidquam turpius possit.

Sed tamen cum ipsa nuditas hominis mire ad pulchritudinem valeat, non tamen etiam capiti congrue-

VARIORUM NOTÆ.

Per quas. Sic reposui ex mss. 2 Bon., 2 Reg., 2 Colbert., Tax., Baluz., Marm., Clarom. a secunda manu, et editis quinque. Recte ut puto, referendo ad venas; nec male, per quos in decem vulgatis, si referas ad rivos. Mss. decem cum edit. Rom. per quas.

Setis adoperuit. Reimm. prave, satis adaptavit. Betul. operuit. Lib. vii, c. 27: adoperata.

Insignibus. Deest in ms. Bov.

Imaginis. Mss. 7 cum edit. Is. habent imaginis. 4 Colbert., imagines, mendose. Cæteri mss. et excusi, animantium. Quid si legas, innumerabiles imaginum præferat varietates. In plerisque enim codicibus est animantium, forte pro imaginum; et legitur infra, multiplex diversitas figuratorum est.

Præferat. Ita restitui ex 7 editis omnibusque mss., dempto uno Regio. in quo, sicut in decem vulgatis, est perferat; in 1 Colbert. præferat.

Eadem series et ordo membrorum est. Phrasis est Lactantiana, quæ similis gaudet. Infra cap. 10: pedes duo et item manus. Alius dixisset, et idem ordo membrorum... et duæ item manus.

Subnexa. Mss. 2 Bon. subnixa.

Femina. Nullus dubito, quin sic scripserit Lactantius: quis enim femora, vocem nulli non notam (quæ novem rec. mss. et editorum est) mutasset in femina, quod est 3 Reg., 2 Bonon., Cauc., Tax., 1 Colb., Baluz., Brun. In Marm. et Clarom. est femoralia, corrupte. Vide quoque feminum... longitudo, infra, cap. 13, paulo post initium.

Solum. At in ms. Bov. sola, idque satis apte.

In eo. Scite quamplurimi mss. vetustioresque editi. In 5 mss. rec. et editis 10 in ore, ingrata repetitione, siquidem modo præcessit, os quoque.

Figuratorum. Ita ex mss. 4 Reg., 6 Colbert., 4 Oxon., Coth., Lips., Clarom., Em., Cantab., Marm., Brun., vetustioribusque editis reposui; in 2 Reg. et Baluz. multisque vulgatis est figurarum.

In sui genere et specie. Restituimus sui, ex vetustioribus editis et mss. 6 Reg., 5 Colbert., Cauc., Pen., Ultr. et 1 Bon. antiq. in quo est in sui generis specie. In 5 rec. et in cunctis ferme vulgatis, in suo genere et specie. Deest copula in 3 mss. et 2 editis.

Nihil impeditius ad utilitatem, nihil deformius ad as-

pectum. Lactantius sæpe ejusmodi adjectiva ita ponit. Hoc libro, cap. 8: Ad speciem nullus est perfectior numerus. Ibid.: quo nihil ad speciem fœdus, ad usum inutilius; cap. 10: Ad usum digitorum tractabilis; ibid.: Illud ad usum miris modis habile; de Ira, cap. 10: Quo nihil potest esse nec dispositius ad ordinem, nec aptius ad utilitatem, nec ornatius ad pulchritudinem, nec majus ad molem. Bun.

Exhibeat. Legitur apud Buneman. exigebat; et ille sic rationem reddit hujus variantis. — Exigebat. Sic edo ex Bon., Tax., Isæo, quod Spark. et Heuman. comprobant. Reimm. et reliqui, exhibeat, quod valeret idem quod supra, præferat. Bun.

Maculis terga distincti. Græcismus est, distincti quoque terga attinet.

Squamarum lævitate suffulti. Cellarius dubitat an sincere. Sic vero omnes, in quibus meliori orthographia Parrh., Betul. et Torn. 1587 squamarum lævitate, per æ. Sic de Ira, cap. 10, lævitude, ut hic, lævitate in lubricos tractus. Sic Plinius, lib. 11, cap. 3, lævitate lubricum corpus serpentibus tribuit. Nec suffulti debet esse suspectum. Noster cap. 2, suffulta unguis. Bun.

Acuminavit. De hac voce consule Savaronem, qui plura exempla collegit ad Sidon. lib. vii, et ad lib. viii.

Si detrahas. Sic reposui ex omnibus mss. et 5 editis. In undecim vulgatis est, si detrahas.

In suo quæque genere. Ita emendavi ex mss. Bon., 4 Regiis, Em., Brun. et edit. Rom., Graph., Betul., Tornes., Soubron., 2 Paris., Is., Cellar., Walch., approbantibus Betuleio et Francio. In cæteris legitur quoque.

Possit. Correxì ex mss. et omnibus fere editis. In 5 vulgatis rec. habetur possit.

Sed tamen cum. Additum Sed, ex mss. 2 Reg., 2 Bonon., Tax., 2 Colbert., Baluz., Clarom. a secunda manu, et editis quinque. Cæteris deest. Sed cum tamen ipsa nuditas hominis, etc. Hinc forte, quod statum nudæ Græcis placuerint, quia illi nihil velant. Plin. xxxiv, 5: Placere, inquit, et nudæ, tenentes hastam ab ephorum et gymnasii exemplaribus, quas Achilleas vocant. Græca res est nihil velare. Romana ac militaris thoracis addere. Et hanc nuditatem in signo scnis

bat; quanta enim in eo futura deformitas esset, ex calvitio apparet. Texit ergo illud pilo; et quia in summo futurum erat; quasi summum ædificii culmen ornavit: qui ornatus non est in orbem coactus, aut in figuram pilei teres factus, ne quibusdam partibus nudis esset informis, sed alicubi effusus, alicubi retractus pro cujuslibet loci decencia. Frons ergo vallata per circuitum, et a temporibus effusi ante aures capilli, et earum summæ partes in coronæ modum cinctæ, et occipitium omne contactum, speciem miri decoris ostentant. Jam barbæ ratio incredibile est quantum conferat, vel ad dignoscendam corporum maturitatem, vel ad differentiam sexus, vel ad decorem virilitatis ac roboris; ut videatur omnino non constatura fuisse totius operis ratio, si quidquam aliter esset effectum.

CAPUT VIII.

De hominis partibus, oculis et auribus.

Nunc rationem totius hominis ostendam, singulo-

VARIORUM NOTÆ.

æreo a sese empto, Plin. Nepos, lib. III, epist. 6, non excusat solum, sed et deprædicat, hoc modo: *Est enim nudum, nec aut vitia, si qua sunt, celat, aut laudes parum ostentat.* EDMUND. FIGRELLIUS.

Quanta enim in eo futura deformitas esset, ex calvitio apparet. Hæc absunt a mss. Goth., 3 Colb., Lips., Clarom., Brun., Bov. et edit. Rom., et quatuor aliis antiquioribus. Confer. Theodoret. Serm. 4 *περὶ προνοίας*, et Historiam 54, 53, ab Isidoro Pelusiota narratam. PRICÆUS.—Quod tamen hominis proprium est, nisi innatum sit. Plin. De calvitie deformitate passim apud auctores. Hinc calvitii laus, ἀδοξον argumentum. Cæterum de comæ decore lege cap. II Epist. prioris ad Corinth. Summam vel in pilis providentiam Dei apparere, vox ipsius Christi testatur, cum ait, ne pilum quidem capitis sine voluntate Patris cadere. Videndus Theodoretus, magnus ille Providentiæ admirator, sermone de Providentia Dei 4, pilorum rationem considerans. Postea loquitur de capillorum usu et ornatu. Deinde multum agit de calvitie dedecore.

Summum ædificii culmen. Ita cap. 10: *Caput totius divini operis quasi culmen est.* Sic cap. 8, caput vocat summum fastigium; et libenter et alii vocabulis culmen, fastigium, addunt summum. Ita Livius, lib. I, cap. 34, vocat caput summum culmen hominis; et Lactantius lib. VI, cap. 13: *ad summum culmen*; lib. VI, cap. 24: *Summum fastigium.* BUN.

Aut in figuram pilei. Sic reposui ex mss. 4 Reg., 4 Colbert., 4 Oxon., Marm., Brun. multisque editis; in 2 Bonon., 2 Reg., Tax., Erasm., Clarom., Baluz., pitæ, sed vitiose. In 3 ed. rec. pili.

Alicubi effusus, alicubi retractus. Sic restitui ex 2 veterissimis mss., 1 Bonon., Cauc., edit. Is. et quibusdam aliis impressis. In cæteris bis alibi; in nonnullis infusus. Heumannus tamen putat esse legendum alibi effusus, alibi retractus pro cujuslibet, etc.

Cujuslibet. In ms. 1 Bonon. antiq., cujusque.

Vallata. Editi omnes, vallata, ut cap. 10: *Palpebræ... pilis in ordine stantibus vallatæ.* BUN.

Incredibile, quantum conferat. Lips. 2, male, confert. Addo ex Cic. II de Natura deorum, cap. 59: *Incredibile est... quanta opera machinata natura sit.* BUN.

Totius operis ratio. Genuina lectio petita ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., 4 Colb., Tax., Ultr., Baluz., Brun. In 7 rec. et editis est, corporis. Verum utraque lectio recta videtur.

Habitus. Id est, conditionem, rationem, formam. WALCHIUS.

rumque membrorum, quæ in corpore aperta, aut operata sunt, utilitates et habitus explicabo. Cum igitur statisset Deus ex omnibus animalibus solum hominem facere cœlestem, cætera universa terrena, hunc ad cœli contemplationem rigidum erexit, bipedemque constituit, scilicet ut eodem spectaret, unde illi origo est; illa vero depressit ad terram, ut quia nulla his immortalitatis expectatio est, toto corpore in humum projecta ventri pabuloque servirent. Hominis itaque solius recta ratio, et sublimis status, et vultus Deo patri communis ac proximus, originem suam, fictoremque testatur. Ejus prope divina mens, quia non tantum animantium, quæ sunt in terra, sed etiam sui corporis est sortita dominatum, in summo capite collocata, tanquam in arce sublimis speculatur

omnia, et contuetur. Hanc ejus aulam, non obductam porrectamque formavit, ut in mutis animalibus, sed orbi et globo similem; quod omnis rotunditas perfectæ rationis est, ac figuræ. Eo igitur mens et ignis ille divinus tanquam cœlo tegitur: cujus cum summum

Cœlestem. De hoc vide Institution. Divin. lib. II, cap. 9, ubi docet duo fuisse elementa, alterum divinum, ex quo fictus sit animus hominis, alterum terrenum, unde corpus humanum formatum est.

Ut eodem spectaret. Hæc lectio manusccriptorum 2 Reg., 2 Colbert. bonæ notæ et Baluz. melior nobis visa est, quam ut eadem spectaret, in 4 Reg., 4 Colb., Marm., Clarom., Brun. et in vulgatis. Vide Divin. Instit. lib. I, cap. 5 et lib. IV, cap. 17.

Corpore in humum projecta. Lib. VI Institut., cap. 19, sic emendo: *In terram toto et corpore et ore projectum, ventri... et pabulo servit.* BUN.

Ventri, etc. Sallustius princ. Cat.

Recta ratio. Ms. 1 Bonon. solus et ed. rec. addunt est, quod expunximus, utpote inutile.— *Hominis... recta ratio.* Id est, orecta conditio, rectus status corporis humani.— Lib. II, cap. 1: *cum ratio corporis recta sit.* Vide not. ad lib. II, cap. 1, et ad lib. VII, cap. 9. BUN.

Communis. Francius legit *confinis.*

Vultus Deo patri communis, ac proximus. Legitur vultus... communis aut proximus apud Buneman. qui notam sequentem exhibet:— *Vultus... communis aut proximus.* Reimm., *Vultus... communis ac proximus.* Goth., *communis ac proprius.* Lib. VII Institut., cap. 5: *Homo... solus ita formatus est, ut oculi ejus ad cælum, facies ad Deum spectans, vultus cum suo parente communis sit.* Conf. not. ad Epit. cap. 70. BUN.

Ejus prope divina mens. Qua de re vide Platonem in Phædone, quem Cicero non semel, sed iterum, iterumque expressit in libris philosophicis.

Tanquam in arce. Sic cap. 16: *Tanquam in arce corporis.* Expressit Ciceronem lib. I Tuscul., cap. 10: *Rationem in capite, tanquam in arce, posuit natura.*— *In arce sublimi.* Sic edo ex Reimn. et Paris. 1513, itaque Heumannus conjecit. Editi, *sublimis*, scilicet mens, Puto litteram sibilantem ex prima in speculatur ortam. BUN.

Ejus aulam. Mss. rec. 2 Reg., 2 Colb., Baluz. et 11 edd. rec. addunt *Deus*: quæ vox a cæteris abest. *Orbi et globo similem.* De hoc vide Platonem in Timæo.

Omnis rotunditas. Sic legere malo ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., Tax., 2 Colbert., Baluz., Sangerman., Clarom. in marg., quam orbis, ex aliis 12 mss. et edd.

Eo igitur mens et ignis ille divinus, etc. Eo, subaudi capite. Nonnulli credidere animam esse igneam. Tertull. de Anima cap. 5: *Animam effingunt*

fastigium naturali veste texisset, priorem partem, quæ dicitur facies, necessariis membrorum ministeriis et instruxit pariter et ornavit.

Ac primum, quod oculorum orbis concavis foraminibus conclusit, a quo foratu frontem nominatam Varro existimavit; et eos, neque minus, neque amplius, quam duos esse voluit, quod ad speciem nullus est perfectior numerus, quam duorum: sicut et aures duas, quarum duplicitas incredibile est quantum pulchritudinem præferat, quod tum pars utraque similitudine ornata est, tum ut venientes altrinsæ voces facilius colligantur; nam et forma ipsa mirandum in modum ficta, quod earum foramina noluit esse nuda et inobsepta, quod et minus decorum et utile minus fuisset, quoniam simplicium cavernarum angustias prætervolare vox posset, nisi

A exceptam per cavos sinus, et repercussu retentam foramina ipsa coliberent: illis similia vasculis, quibus impositis solent angusti oris vasa compleri.

Eas igitur aures (quibus est inditum nomen a vobibus *hauriendis*, unde Virgilius:

. Vocemque his auribus hausi;

aut quia vocem ipsam Græci ἀὐδῆν vocant, ab auditu, per immutationem litteræ, aures velut aures sunt nominatæ) noluit Deus artifex mollibus pelliculis informare, quæ pulchritudinem demerent pendulæ atque flaccentes, neque duris ac solidis ossibus, ne ad usum inhabiles essent immobiles ac rigentes: sed quod esset horum medium excogitavit, ut eas cartilago mollior alligaret, et haberent aptam simul et B flexibilem firmitatem. In his audiendi tantum offi-

VARIORUM NOTÆ.

Hipparchus et Heraclitus, ex igni; Hippon et Thales, ex aqua, etc. Cic. Tuscul. lib. 1, *Zenoni Stoico animus ignis videtur*. Et de Nat. deor. lib. III: *Omnia Stoici ad igneam naturam referre, Heraclitum, opinor, secuti*. Sic etiam Ennius in Epicharmo a Prisciano lib. VI, prolatus:

Terra corpus est; at mentis ignis est.

Virg. Æneid. lib. VI:

Igneus est ollis vigor, et cœlestis origo.

Hinc etiam delirium illud, de quo Servius ad lib. I Æneid. *Grave esse perire naufragio, quia anima est ignea*. GATAKER. — Hinc veteres *extingui*, pro *mori*, dixerunt, et *extincto calore, occidimus ipsi*, ait Cicero, de Natura deorum, lib. II, cap. 9.

Et instruxit pariter, etc. Sic omnes. Vide not. ad lib. IV Institut. cap. 1. Hic addo Ovidii lib. IV, Trist. 2, 13:

Et pariter matres, et quæ sine crimine castos
Perpetua servant virginitate focos.

Sulpicius Sever. Vit. Martin. cap. 9: *Et ostensus pariter et destructus est inimicus*. BUN.

Quod. Rejicitur ab Heumanno juxta editiones 1472, 1478, 1497, 1515.

Concluit. Mss. 1 Bonon. antiq. et Sangerm. incluit.

A quo foratu. Ita mss. et editi. Legere mallet cum Franco, *A quorum foratu*.

Duplicitas. Iterum cap. 10: *Duplicitate*. Walchius, quis, inquit, præter Lactantium vocem hanc posnerit, nescio. Ego quidem illam legi in Tertull. lib. V adv. Marcion., cap. 11: *Cum duplicitas earum intercedit*. BUN.

Pulchritudinem præferat. Id est, præ se ferat, quod in multis vulgaris est; in cunctis autem mss. et vetustioribus editis præferat, ut apud Plinium lib. I, epist. 22, *qui sapientia studium habitu corporis præferunt*. Ex CELLARIO.

Noluit esse nuda. Sic legunt Janus, Guillelmus et Isæus. Mss. 2 rec. cum editis Rom. et Paris., *voluit*, vitiose. In cæteris noluit.

Inobsepta. Reimm., *prave, inobcepta*. Ven. 1497, *inobsepta*. Nondum hoc adjectivum inobseptas ex aliis observatum. BUN.

Angustias prætervolare vox posset. Mss. 2 Reg., 3 Colb., Baluz., multique editi addunt et *spargi*, quas voces delevi, velut inutiles et sensum depravantes. Absunt autem a cæteris mss. ac vet. edit. Rom.

Exceptam. Ita restitui ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., Tax., Baluz., faventibus 1 Colbert. et 1 Clarom. in marg. in quibus est *inexceptam*, corrupte; in 1 Col-

bert. *perfecta*, mendose; in cæteris mss. et editis *perceptam*.

Repercussu retentam. Sic emendavi ex 7 editis et omnibus mss., præter 1 Colb., Clarom., Brun., in quibus, ut et octo excusis, est *retenta*; mendose.

Coliberent. Ita correxi ex mss. 1 Colb. et Baluz. accedentibus et faventibus Cauc. et Brun. in quibus est *coniberent*. 2 Bon., 1 Reg., 2 Colb., Sorb., Tax., Clar., *coniberent*; Ultr., *comburent*; 1 Clarom. *roborent*; Pen. *coercerent*. In 4 Reg., 3 Colbert., Marm. editisque est *conveherent*. — *Foramina ipsa combiberent*. Optime sane convenit cum sequentibus vobibus, compleri, *hauriendis auribus, hausi*; et eleganter dicitur, *auris bibere, aure bibere*. Plautus ex ms. Vatic. et Camerar. in Mil. Glor. III, 3, 10: *Postquam adhibere aures meæ tuam moram orationis*. Horat. lib. II, Carm. 13, v. 52:

Densum humeris bibit aure vulgus.

BUN.

Angusti oris vasa. Sic profecto cum Jano Guillelmi legendum ex mss. 12, in quibus scriptum est corrupte *angustiores vasa*: unde facilis mutatio in *angusti oris vasa*; in 14 scriptis et excusis, *angustiora vasa*. Quæ verba cum nullum habeant sensum, placet emendatio J. Guil. qui hoc pacto legendum putat, *angusti oris vasa*. Nam, ut inquit ille, in mente fuit Lactantio Quintiliani locus: *Ut vascula angusti oris superfluum humoris copiam respiciunt, sensim autem influentibus, vel instillantibus, complentur; sic animi puerorum quantum excipere possint videndum est*. BETUL.

Vocem. Virg. IV Æneid., 359.

Quæ pulchritudinem demerent. Ita mss. 4 Reg., Cauc., 1 Bonon. et 12 alii ac sex editi. Est ne in 2 Colbert., Baluz., Bodl., Balliol., Clarom. a secunda manu, et plerisque editis; in Tornes., Soubron. et Fasis., *ut pulchritudinem*. Veteres mediocres aures prætulisse videntur. Sueton. in August. cap. 79: *Mediocris aures habuit Augustus*. Aspasix etiam breviores aures tribuit Ælianus, Variar. Hist. XII; ibi enim formam ejus describens, addit inter alia *ἄρα εἰς βραχύτερα*. Opponuntur iis longæ aures apud Martial. VI, 59:

Hunc vero acuto capite, et auribus longis,
Quæ sic moventur, ut solent asellorum,
Quis moriosis filium neget Cythæ.

— FRANC. FF. JUNIUS. *Quæ pulchritudinem*. Graph. *prave, ut pulchritudinem*. Thomasius, Isæus, Gall., Sparkius, *ne pulchritudinem*. Non male, ut mox eadem ratione, *ne...* inhabiles essent. BUN.

Videndi. Repete officium. Eleganter Cicero, lib. I

cium constitutum est, sicut in oculis videndi; quorum præcipue inexplicabilis est ac mira subtilitas, quia eorum orbes gemmarum similitudinem præferentes, ab ea parte qua videndum fuit, membranis perlucetibus textit, ut imagines rerum contra positarum tanquam in speculo refulgentes, ad sensum intimum penetrarent. Per eas igitur membranas sensus ille, qui dicitur mens, ea quæ sunt foris transpicit. Ne forte existimes, aut imaginum incursione nos cernere (ut philosophi dixerunt) quoniam videndi officium in eo debet esse quod videt, non in eo quod videtur: aut intentione acris, cum acie aut effusione radiorum, quoniam, si ita esset, radium quem oculis advertimus, videremus, donec intentus aer cum acie, aut effusi radii ad id quod videndum esset pervenirent.

Cum autem videamus eodem momento temporis, plerumque vero aliud agentes, nihilominus tamen universa quæ contra sunt posita intueamur, verius et

A manifestius est mentem esse, quæ per oculos ea quæ sunt opposita, transpicat, quasi per fenestras lucente vitro, aut speculari lapide obductas. Et idcirco mens, et voluntas ex oculis sæpe dignoscitur. Quod quidem ut refelleret Lucretius, ineptissimo usus est argumento. Si enim mens (inquit) per oculos videt, erutis et effossis oculis magis videret; quoniam evulsæ cum postibus fores plus inferunt luminis, quam si fuerint obductæ. Nimirum ipsi, vel potius Epicuro, qui eum docuit, effossi oculi erant, ne viderent, effossos orbes, et ruptas oculorum fibras, et fluentem per venas sanguinem, et crescentes ex vulneribus carnes, et obductas ad ultimum cicatrices nihil posse lucis admittere, nisi forte auribus oculos similes nasci volebat; ut non tam oculis, quam foraminibus cerneremus: quo nihil ad speciem sædus, ad usum inutilius fieri potest. Quantum enim videre possemus, si mens ab intimis penetralibus capitis per exiguas cavernarum rimulas attenderet; ut

VARIORUM NOTÆ.

de Divin., 32: *Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum.* BUN.—*Quorum præcipue inexplicabilis est ac mira subtilitas, etc.* Quam subtilitatem miratur, et cæteris longa ac præclara disputatione admirandam præbet Galen. lib. x, c. 6; Basil., ubi supra. **ISÆUS.**

Membranis perlucetibus textit. Cic. ii de Natura deorum. **ISÆUS.**

Ut imagines rerum contra positarum tanquam in speculo refulgentes, ad sensum intimum penetrarent, etc. Nobilem illam atque arduam quæstionem tangit de modo ac ratione videndi, in qua variarum sectarum principes philosophi desudarunt, aliis per intuitu susceptionem, rursusque aliis per materialium et corporacearum, aliis per spiritualium et immaterialium rerum influxum, aut effluxum, visionem fieri asserentibus. Qua de re Plato videndus in Timæo, ubi de oculis, Arist. ii, de Anim. tex. 66 et seqq., et lib. de Sens. et Sensil. cap. 2; Lucr. iv; Plutarch. de Placit. lib. iv, cap. 13; Gell. lib. v, cap. 16; Macrob. iii Saturn. cap. 14; Galen. lib. x, cap. 12 et de Placit.; Hippoc. et Platon. lib. vii, cap. 9 et seqq.; Aven-Rois Collig. lib. iii, cap. 38. Quid Lactantius sentiat, haud satis perspicuum. Supra positus quidem verbis videtur asserere, imagines rerum penetrare ad sensum intimum, id est, recipi interiorius, quod non Aristotelem solum docuisse, verum etiam Platonem gravissimi viri probaverunt, Leonicus in proloquio comment. ad lib. de Sens. et Sensil. et ad 2 ejusdem lib. Scalig. de Subtilit. ad Cardan. Exercitat. 325, cap. 5, alii. **ISÆUS.**

Sensus ille, qui dicitur mens, etc. Juxta illud vulgatum Heraclii, de quo meminit Aristoteles Problematis Section. 11, Problemat. 33: *Mens videt, mens audit.* Sed melius dixisset, *anima, sive animus*, ut Cic. i Tuscul. nam longe aliter accipi *mentem* et *animam*, quam putet Lactantius, dixi supra, lib. vii Institut. cap. 12. **ISÆUS.**

Quæ foris sunt, transpicit. Lips. 2, *perspicit.* Nihil mutò. Imitatur Lucretii, lib. 4, v. 272-279; *foris... transpiciuntur.* BUN.

Imaginum incursione nos cernere. Sic legimus in omnibus editis et mss., præter 1 Colbert. cui est *incursiones*; mss. 2 Bonon., 2 Reg., Tax., 2 Colbert., Baluz., Clarom., *concurssiones.*

Ut philosophi dixerunt. Mss. 2 Colb., Em., Brun, ac edit. Betul., Cellar., *disserunt.* Cæteri ut in textu.

Aut intentione aeris, cum acie. etc. Hæc opinio radios non evocat: sed a pupillæ radiis vicinum aerem

in res visas impingi, atque ita ipsius aeris adjumento, ac quasi fultura vectioneque, putat fieri visionem; verberatum quippe aerem illum, qui pupillam contingit, aspelli ad objectum, in quo fiat basis metæ, cujus fastigium sit in ipsa pupilla: quod commentum non modo inane ostendit Lactantii ratio, sed etiam, quia nihilo pejus videmus, cum retro cedimus, at regrediendo impulsio illa fieri non potest, sed duntaxat stando, aut procedendo. Aer præterea sub aquas non penetrabit, quarum in fundo res positæ videntur. **ISÆUS.**

Aut effusione radiorum. Cujus opinionis fuere optici omnes, et plerique philosophorum usque ad Aristotelem, quos deinde secutum Galeum castigat Aven-Rois, et cum veterum quolibet conferendus Julius Cæsar Scalig. de Subtilit. Exercit. 298, c. 16. **ISÆUS.**

Radium quem oculis advertimus, videremus. Ita 3 Reg., 2 Colbert. vet. edd. Rom. Tridin. Florent. Cæteri typis excusi et mss. (præter 1 Bonon. antiq. cui est *oculos*) habent, *tardius quam oculis advertimus videremus.* At lectio nostra sensum nullo clariorem habet.

Mentem esse, quæ per oculos ea, etc. Salvian. de Provid. lib. iii, cap. 7: *Sciens fenestras quodammodo esse nostrarum mentium lumen oculorum.* Alii *oculos animi portas* dixerunt; Origines Adamantium, Physiognom. lib. i, cap. 1; Cicero de Orat., *animi indices* vocat. **GATAKER.**

Quasi per fenestras. Sic Cic. i Tusculanar. *Ut facile, inquit, intelligi possit animum, et audire, et videre, non eas partes, quæ quasi fenestræ suat, etc.* **ISÆUS.**

Lucente vitro. Mss. 2 Bonon. et 4 alii, *perlucete.* Sic etiam Heumannus amat scribere, verum cæteri habent *lucente.*

Speculari lapide. Lapis hic pellucidus in tenuissimas bracteas scissus fenestris indebatur. De hoc plena manu Pitiscus in Lex. Ant. Rom. T. 2. f. 826. **BUN.**

Lucretius. Hujus hi sunt versus.

Præterea si pro foribus sunt lumina nostra,
Jam magis exemptis oculis, debere videtur
Cernere res animus, sublati postibus ipsis.

Nasci volebat. Sic a me ex omnibus mss. et ed. Rom. aliisque antiquioribus est emendatum. In 14 vulgatis est *volebant.*

Ad usum. Ita restitui ex mss. 2 Bonon., 5 Reg., 6 Colb., 5 Oxon. et 9 aliis, ed. Rom. 1470 et Cellar.

si quis velit transpicere per cicutam, non plus profecto cernat, quam cicutæ ipsius capacitas comprehendat. Itaque ad videndum membris potius in orbem conglobatis opus fuit, ut visus in latum spargeretur, et quæ in primori facie adhærerent, ut libere possent omnia contueri. Ergo ineffabilis divinæ providentiæ virtus fecit duos simillimos orbes, eosque ita devinxit, ut non in totum converti, sed moveri tamen ac flecti cum modo possent. Orbes autem ipsos humoris puri ac liquidi plenos esse voluit, in quorum media parte scintillæ luminum conclusæ tenerentur, quas pupillas nuncupamus, in quibus puris ac subtilibus cernendi sensus ac ratio continetur. Per eos igitur orbes seipsam mens intendit ut videat, mira que ratione in unum miscetur et conjungitur amborum luminum visus.

CAPUT IX.

De sensibus eorumque vi.

Libet hoc loco illorum reprehendere vanitatem, qui dum volunt ostendere sensus falsos esse, multa colligunt, in quibus oculi fallantur; inter quæ illud etiam, quod furiosis et ebriis omnia duplicia videantur: quasi vero ejus erroris obscura sit causa. Ideo enim fit, quia duo sunt oculi. Sed quomodo id fiat, accipe. Visus oculorum intentione animi constat. Itaque quoniam mens (ut supra dictum est) oculis tanquam fenestris utitur, non tantum hoc ebriis aut in-

sanis accidit, sed et sanis, ac sobriis. Nam si aliquid ninis propius admoveas, duplex videbitur; certum est enim intervallum, ac spatium, quo acies oculorum coit. Item si retrorsum avoces animum, quasi ad cogitandum, et intentionem mentis relaxes, tum acies oculi utriusque diducitur, tunc singuli videre incipiunt separatim.

Si animum rursus intenderis, aciemque direxeris, coit in unum quidquid duplex videbatur. Quid ergo mirum, si mens veneno, ac potentia vini dissoluta, dirigere se non potest ad videndum, sicut ne pedes quidem ad ambulandum, nervis stupescens debiles? aut si vis furoris in cerebrum sæviens concordiam disjungit oculorum? Quod adeo verum est, ut luscis hominibus, si aut insani, aut ebrii fiant, nullo modo possit accidere, ut aliquid duplex videant. Quare si ratio apparet, cur oculi fallantur, manifestum est non esse falsos sensus; qui aut non falluntur, si sunt puri et integri, aut si falluntur, mens tamen non fallitur, quæ illorum novit errorem.

CAPUT X.

De exterioribus hominis membris, eorumque usu.

Sed nos ad Dei opera revertamur. Ut igitur oculi munitiores essent ab injuria, eos ciliorum tegminibus occultuit; unde oculos dictos esse, Varroni placet. Nam et ipsæ palpebræ, quibus mobilitas inest, et palpitatio vocabulum tribuit, pilis in ordine stantibus

VARIORUM NOTÆ.

Recte juxta Thomasium. In 2 rec. et excusis 33, ad C ad quem locum consulatur Taubmannus. BUN. *Tum acies oculi.* Reposui tum ex cunctis pene mss. In rec. 2 Reg. et 4 Colb. est cum, sicut et in editis 13. In Marm. tamen.

Diducitur. Mss. 2 Bonon. et Brun. *deducitur*, corrupte. — *Diducitur.* Ven. prima prave, *ducitur*; Ven. 1493, 97, pejus, *dicitur*; in Sparkio omittitur hoc verbum vitiose. At rectum, *diducitur*. Vide not. l. iv, cap. 5, *diduci*. Diducere h. l. ideum quod infra, *disjungere*. BUN. *Tunc singuli.* Ita typis mandati et multi mss. In 2 Colbert. et Baluz. tum; in 2 Bonon. et Tax. et *singuli*.

Est mihi disparibus septem compacta cicutis
Fistula.

Nulla modo. Sic restitui ex vet. ed. Rom. necnon Cellar. omnibusque mss., dempto 1 Reg. rec. in quo, sicut et in 14 vulgatis, est *nullo pacto*.

Cur oculi fallantur. Ita emendavi ex vetustissimis Regio-Put. 2 Bonon., Cauc., Tax., Pent., Sangerm., edit. Cellar., approbante Francio, faventibus 5 Reg., 6 Colb., Baluz., Marm., Clarom., Brun. editisque 2 vet. Rom. in quibus est *cur oculi falluntur*; in 1 Reg. rec. et 14 vulgatis, *cur illi falluntur*.

Qui aut. Apud Buneman., *quia aut.* Sic edo ex Reim. et sic Heumanno visum. Editi, *qui*. Posset esse, *quippe qui*. BUN.

Sunt. Ita mss. Sangerm. et Bov. alii legunt *sint*. *Eos.* Abest a ms. Anglie. *Occuluit.* Solus ms. Bov., *operuit*. *Unde oculos dictos esse*, etc. Sequuntur Varronem reliqui etiam Grammatici, pugnante interim scriptio- nis et quantitatis ratione. Nam *oculus* simplici c, primam brevem habet: *oculere* vero eandem geminato cc positione producit. BETUL. *Palpitatio*, etc. Id est, tremendo, interprete Perotto, qui tamen a palpando id est pretentando nomen dicit. Sunt autem palpebræ tuniceæ, quæ tegunt oculos. *In ordine.* Sic ms. Sangerm., sic Virgilius Ecloga 7, *illos referebat in ordine Thyrsis*,

Qui aut. Apud Buneman., *quia aut.* Sic edo ex Reim. et sic Heumanno visum. Editi, *qui*. Posset esse, *quippe qui*. BUN.

Sunt. Ita mss. Sangerm. et Bov. alii legunt *sint*. *Eos.* Abest a ms. Anglie. *Occuluit.* Solus ms. Bov., *operuit*. *Unde oculos dictos esse*, etc. Sequuntur Varronem reliqui etiam Grammatici, pugnante interim scriptio- nis et quantitatis ratione. Nam *oculus* simplici c, primam brevem habet: *oculere* vero eandem geminato cc positione producit. BETUL. *Palpitatio*, etc. Id est, tremendo, interprete Perotto, qui tamen a palpando id est pretentando nomen dicit. Sunt autem palpebræ tuniceæ, quæ tegunt oculos. *In ordine.* Sic ms. Sangerm., sic Virgilius Ecloga 7, *illos referebat in ordine Thyrsis*,

Qui aut. Apud Buneman., *quia aut.* Sic edo ex Reim. et sic Heumanno visum. Editi, *qui*. Posset esse, *quippe qui*. BUN.

Sunt. Ita mss. Sangerm. et Bov. alii legunt *sint*. *Eos.* Abest a ms. Anglie. *Occuluit.* Solus ms. Bov., *operuit*. *Unde oculos dictos esse*, etc. Sequuntur Varronem reliqui etiam Grammatici, pugnante interim scriptio- nis et quantitatis ratione. Nam *oculus* simplici c, primam brevem habet: *oculere* vero eandem geminato cc positione producit. BETUL. *Palpitatio*, etc. Id est, tremendo, interprete Perotto, qui tamen a palpando id est pretentando nomen dicit. Sunt autem palpebræ tuniceæ, quæ tegunt oculos. *In ordine.* Sic ms. Sangerm., sic Virgilius Ecloga 7, *illos referebat in ordine Thyrsis*,

Et solem geminum, et duplices se ostendere Thebas;

illos referebat in ordine Thyrsis,

vallatæ, septum oculis decentissimum præbent. Quorum motus assiduus incomprehensibili celeritate concurrens, et videndi tenorem non impedit, et reflictit obtotum. Acies enim, id est membrana illa perlucens, quam sicari et obarescere non oportet, nisi humore assiduo tersa pure niteat, obsolescit. Quid ipsa superciliorum fastigia pilis brevibus adornata? nonne, quasi aggeribus, et munimentum oculis, ne quid superne incidat, et speciem simul præstant? Ex quorum confinio nasus exoriens, et veluti æquali porrectus jugo, utraque aciem simul et discernit et munit. Inferius quoque genarum non indecens tumor, in similitudinem collium leniter exurgens, ab omni parte oculos efficit tutiores; provixumque est ab artifice summo, ut si quis forte vehementior ictus extiterit, eminentibus repellatur. Nasi vero pars superior usque ad medium solida formata est, inferior autem cartilagine adhærente mollita, ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. In hoc autem, quamvis simplici membro, tria sunt officia constituta; unum ducendi spiritus; alterum capiendi odoris; tertium ut per ejus cavernas purgamenta cerebri defluant: quas ipsas Deus quam mirabili, quam divina

A ratione molitus est, ut tamen hiatus ipse nasi oris speciem non deformaret. Quod erat plane futurum, si unum ac simplex foramen pateret. At id velut pariete per medium ducto intersepsit atque divisit, fecitque ipsa duplicitate pulcherrimum. Ex quo intelligimus quantum dualis numerus, una et simplici compago solidatus, ad rerum valeat perfectionem.

Nam cum sit corpus unum, tamen totum ex simplicibus membris constare non poterat, nisi ut essent partes vel dextræ, vel sinistræ. Itaque ut pedes duo, et item manus, non tantum ad utilitatem aliquam usumque, vel gradiendi, vel faciendi valent, sed et habitum, decoremque admirabilem conferunt: sic in capite, quod totius divini operis quasi culmen est, et auditus in duas aures, et visus in duas acies, et odoratio in duas nares a summo artifice divisa est: quia cerebrum, in quo sentiendi ratio est, quamvis sit unum, tamen in duas partes membrana interveniente discretum est. Sed et cor, quod sapientiæ domicilium videtur, licet sit unum, duos tamen intrinsecus sinus habet, quibus fontes vivi sanguinis continentur, septo intercedente divisi; ut sicut in ipso mundo summa

VARIORUM NOTÆ.

At ms. Bov. legit in ordinem.

Vallatæ. Cic. de Natura Deorum lib. II: *Munitæque sunt palpebræ tamquam vallo pilorum, quibus et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur, et somno conniventibus, quam oculis ad cernendum non egere-mus, ut tamquam involuti quiescerent.* Hic locus apud Nonium Marcel. falso ex II de Oratore citatur. Hæc desumpta sunt ex Platone, atque similiter loquitur Galenus.

Et obarescere. Cellarius ex Goth. et Lips. ediderat, et *arescere*; et sic in Reim. mss. inventi. Parrh., Paris., Junt., Ald., Crat., Erasm., Gymn., Fasit., Gryph., Torn., Bet., Thomas. Isaus, Gall., Spark., præferunt, et *obarescere*. Putavi, hoc compositum esse genuinum, nec ausus sum priora minus antiqua m. s. tot editionibus æque fere antiquis, et ex antiquissimis mss. sumptis præferre.

Superciliorum fastigia.... ne quid.... incidat. Apuleius, lib. I Habit. Doctr. Plat., p. 16: *Superciliorum sepes præmuniunt oculos, ne desuper proruat, quod tener visiones mollesque perturbet.*

Leniter exurgens. Ita mss. 3 Reg., 2 Bonon., 1 Colbert. aliique, cum cunctis ferme vulgatis. In mss. Regio-Put., 5 al. Reg., 4 Colbert., 5 aliis, edd. Rom. 1470, ac Gymnic. legitur *leviter*; in 1 Colb. *lenis*; in Marm. *levis*. Malo legere *leniter* cum Cellario aliisque viris doctis, et hoc ex indole latini sermonis, ut apud Plinium, lib. V, epist. 6: *Villa in colle imo sita, ita leniter et sensim clivo fallente consurgit, ut cum ascendere non putes, sentius ascendisse.* Et Calpurnius Eclog. 7, v. 25,

Et clivos lene jacentes.

Sic et Julius Cæsar, lib. II de Bell. Gal., *lene jugum montis.*

Eminentibus. Heumannus putat legendum esse, *eminentia.*

Usque. Deest in ms. Bov.

Inferior autem cartilagine adhærente mollita, ut, etc. Sic emendavi ex mss. Regio-Put., 2 al. Reg., 2 Colb., Baluz., Clarom., Sangerm. Et hæc mihi omnium optima videtur lectio. Vide præcedentia. Accedunt alii

mss. 4 Reg., 4 Colbert., Goth., Em., Cant., Lips., Marm., Brun., edit Rom. 1470, in quibus est: *cartilagine adhæret mollita, mendose.* Vulgati fere omnes dividunt *mollis ita*, etiam vitiose; Spark., *cartilagini adhæret molli, ita ut.*

Ut per ejus cavernas. Ex mss. et multis editis additum ejus.

Quas ipsas Deus. Ita correxi ex ms. 7 Reg., Ultr., Baluz., Brun., ed. Rom. 1470, Graph., Cellar., Walch., optime. Sic idem infra, *hiatus, ipse nasi, et ipsa duplicitate.* In mss. rec. 1 Colb., Marm., Clarom. et 12 editis *quas ipse Deus.*

Quam mirabili. Sic reposui ex mss. 7 Reg., 5 Colb., Ultr., Baluz., Brun., ed. Rom. 1470, Graph., Cellar., Walch. Et recte, sic infra Auctor noster, *quam utilis, quam decens.* In scriptis rec. 1 Colb., Clarom., Marm. et 11 vulgatis, *tam mirabili.*

Si unum ac simplex foramen. Ita præferunt veterimi mss. Regio-Put., 2 Bonon. et Tax. ac edd. Thomas., Is., Thys., Gall., eademque locutione mox utitur Lactantius, cum ait: *una et simplici compage.* Desideratur *unum ac*, in 24 rec. mss. et in 13 vulgatis.

Ex quo intelligimus. Sic restitui ex vetustioribus editis et ex omnibus mss. præter 1 Reg., in quo, sicut et in octo Impressis, est *ex quo intelligitur.*

Itaque. Deest in Bov. contra fidem aliorum mss.

In duas partes. *Κοιλίας*, id est ventriculos nominavit Galen. *Κοιλίας δὲ ἔχει ὁ ἐγκέφαλος δύο.* Idem fateatur duas secundum quosdam esse, ubi nimirum animi principatus residet. Vesalio certe etiam tertium ventriculum addit figura 5 et 6 lib. VII. Aristoteles in I de Hist. animalium, cap. 16.

Duos tamen intrinsecus sinus. Plinius lib. II, cap. 57. Prima domicilia intra se animo et sanguine præbet sinnoso specu, et in magnis animalibus triplici, in nullo non gemino: ibi mens habitat, etc. Hipp. in lib. de Corde, hos sinus *γαστήρας* nominat; Julius Pollux *κόλπους* appellat. BETUL.

Quibus fontes vivi. Ex hoc fonte duæ grandes venæ in priora et terga discurrunt, sparsæque ramorum ærie per alias minores, omnia membra vitali sanguine rigant. (lin. Hi rami describuntur a Vesalio prima et secunda 15 capitis figuris lib. III. BETULEIUS.

rerum vel de simplici duplex, vel de duplici simplex, et gubernat, et continet totum : ita in corpore de duobus universa compacta, indissociabilem prætenderent unitatem. Oris quoque species, et rictus ex transverso patefactus, quam utilis, quam decens sit, enarrari non potest : cuius usus in duobus constat officiis, sumendi victus, et loquendi.

Lingua intus inclusa, quæ vocem motibus suis in verba discernit, et est interpret animi; nec tamen sola potest per se loquendi munus implere, nisi acumen suum palato illiserit, nisi jura vel offensione dentium, vel compressione labiorum : dentes tamen plus conferunt ad loquendum; nam et infantes non ante incipiunt fari, quam dentes habuerint, et senes amissis dentibus ita balbutiunt, ut ad infantiam revoluti denuo esse videantur. Sed hæc ad hominem solum pertinent, aut ad aves, in quibus acuminata et vibrata certis motibus lingua, innumerabiles cantuum flexiones, et sonorum varios modos exprimit. Habet præterea et aliud officium, quo in omnibus, sed tamen solo in mutis utitur, quod contritos et commolitos dentibus cibos colligit, et conglobatos vi sua de-

A primit, et transmittit ad ventrem. Itaque Varro a ligando cibo putat linguæ nomen impositum. Bestias etiam potu adjuvat; protenta enim cavataque hauriunt aquam, eamque comprehensam linguæ sinu, ne tarditate ac mora effluat, ad palatum celeri mobilitate complodunt. Hæc itaque palati concavo tanquam testudine tegitur; eamque dentium septis Deus quasi muro circumvallavit.

Dentes autem ipsos mirabili modo per ordinem fixos, ne nudi ac restricti magis horrore quam ornamento essent, gingivis mollibus, quæ a gignendis dentibus nominantur, ac deinde labiorum tegminibus honestavit, quorum durities, sicut in molari lapide, major est et asperior, quam in cæteris ossibus, ut ad conterendos cibos pabulumque sufficerent. Labra ipsa, quæ quasi antea cohererebant, quam decenter intercidit; quorum superius sub ipsa medietate narium lacuna quadam levi, quasi valle signavit, inferius honestatis gratia foras molliter explicavit. Nam quod attinet ad saporem capiendum, fallitur, quisquis hunc sensum palato inesse arbitratur; lingua est enim, qua sapes sentiuntur : nec tamen tota; nam partes

VARIORUM NOTÆ.

In... mundo summa rerum... de duplici simplex. Hæc de Deo Patre et Filio interpretantur Thysius et Heumannus; quæ mihi videntur sumenda de duobus principalibus elementis igni et aqua, ex quorum discordia concordia mundum constare ostendit uberius lib. II Institut., cap. 9. Adde ex lib. II, cap. 8, locum dubium in notis : *Quorum mixtura et temperatione mundus, et quæ in eo sunt, universa constarent.* Certe non memini, Deum a Lactantio alicubi summam rerum vocatum esse.

Lingua intus inclusa, quæ vocem motibus suis in verba discernit. Plat. in Timæo; Xenophon ubi supra; Aristot. III de Anima in fine., et lib. IV de Hist. anim., cap. 16 et 17. Cic. ubi supra; Gal. lib. VIII, cap. 5; lib. IX, cap. 8; lib. II, cap. 10; lib. XVI, cap. 3. ISÆUS.

Nisi jura vel offensione dentium. Ita restitui ex mss. 3 Reg., 1 Colb., Clarom. a prima manu, Marm., Brun. et Bov., ac 2 vet. edd. Rom. et Cellar., accedentibus mss. Goth., 3 Colb. et Lipsiensibus, in quibus legitur mendose vita, pro jura. In mss. 3 Reg., 2 Colb., Baluz., Clarom. et Sangerm. a secunda manu, et edit. Ald. et Parrhas. adjuta, quos secuti sunt cæteri, fortasse quia usu magis tritum videbatur. Nec tamen insolens simplex; Tacitus enim lib. XIV, cap. 4, initio ait : *Placuit solertia, tempore etiam jura.*

Ad infantiam revoluti. Lips. 3 et Reimm. : *Ad infantiam resoluti, male.* Lib. VIII Institut., cap. 15 : *Quasi ad alteram infantiam revoluta.* Lib. VII, cap. 22 : *Denuo ad utrumque revolvit atque ad infantiam regredit.* BUN.

Quo in omnibus, etc. Sic legitur in vulgatis; et in mss. Bov. et Sangerm. atque aliis multis. Verum in Regio-Put. et in uno Bonon. est, *quod in omnibus.* Ms. Erasm. *quo in hominibus.* Lingua utitur officio colligendi cibos in omnibus mutis animantibus, sed hoc solo, quum in homine geminum præbeat usum. ERASMUS.—Heumannus autem legit, *quo non in hominibus solum, sed etiam in mutis utitur.*

Itaque Varro a ligando, etc. Isidor. lib. II Orig., cap. 1, refert Varronem non a ligando cibo, ut ait Lactant. sed a ligando cibo linguam dictam putavisse, alios vero a ligandis vocibus, quod per articulatos sonos verba liget. ISÆUS.

Effluat. Ita reposui ex mss., præter 1 Bonon. in quo *refluat*, 2 Reg. et vulg. in quibus est *defluat*.

Eamque dentium septis Deus, etc. Sic restitui ex editis Rom. 1470, Is., Cellar., Walch., et ex omnibus ms. præter Cauc. in quo, sicut et in decem excusis, legitur; *eamque dentium ordine septiens Deus.* C — *Eamque dentium septis Deus quasi muro circumvallavit.* Gellius, lib. I, cap. 15. Scribit Homerum dixisse, petulantia verborum coercendæ vallum esse oppositum dentium, refertque ipsius carmina. ISÆUS.

Mirabili modo per ordinem fixos. Licet recentiores scripti Angl., Goth., Lips., Reimm., et ab 1465-1566 excusi hæc verba non habeant, et Cell. et Walch. denuo proscribant; tamen germana hæc est lectio Lactantii, quam præstant duo antiquissimi codices Bononienses et Taxa. ex quibus Thomas. Isæus, Gall. Sparkius, Heumannus recte judicantur recipienda. Simili ratione noster, c. 5 : *Pennæ per ordinem fixæ.* BUN. — *Mirabili modo per ordinem fixos.* Has quinque voces recte ex optimis codicibus mss. 2 Bonon. et Tax. restituit Thomasius, quæ a cæteris mss. et a vulgatis absunt, præter Is. et Spark.

Ac deinde labiorum tegminibus honestavit. Labia enim tum dentium tuendorum causa, tum ad usum sermonis sunt comparata, Arist. II de Part., cap. 16. ISÆUS.

In molari lapide, etc. Unde dentes molares, ad quos videtur alludere : eos etiam maxillares vocant. *Ut ad conterendos.* Ita mss. 2 Bonon., 7 Reg., 5 Colb., Tax., Pen., Clarom., Brun., et vet. edd. In nonnullis mss. et 5 vulgatis legitur *aut*; in 1 Colb. et Marm., etc.

Sensum palato, etc. Fallitur ergo Aristoteles, fallitur Plinius, fallitur cum his universa (et quidem docta) antiquitas. Namque hæc vox metonymicòs, sicut etiam gulæ, pro voluptate ab auctoribus crebro usurpatur; apud Ciceronem enim, ubi de Finib. lib. II de Lælii sapientia verba facit : *Non sequitur, ut qui cor sapiat, ei non sapiat palatus.* et Quintil. lib. I, cap. 2, ægrefert, quod ante palatum puerorum, quam eos instituit. Phavorinus apud Cell. lib. XV, cap. 8, reprehendit præfectos Popinæ, qui aiunt eos palatum non habere, qui superiorem partem avium atque altitium edunt. Hor. 2 Epist. :

ejus, quæ sunt ab utroque latere teneriores, saporem subtilissimis sensibus trahunt. Et cum neque ex cibo quidquam, neque ex potione minuatur; tamen inenarrabili modo penetrat ad sensum sapor, eadem ratione, qua nihil de quaque materia odoris capio decerpit.

Cætera quam decora sint, vix exprimi potest. Deductum clementer a genis mentum, et ita inferius conclusum, ut acumen ejus extremum signare videatur leviter impressa divisio; rigidum ac teres collum; scapulae velut mollibus jugis a cervico demissæ; valida et substricta nervis ad fortitudinem brachia; insignibus toris extantium lacertorum vigens robur; utilis ac decens flexura cubitorum. Quid dicam de manibus, rationis ac sapientie ministris? quas solertissimus artifex plano ac mollie concavo sinu fictas, ut si quid tenendum sit, apæ possit insidere, in digitos terminavit: in quibus difficile est expedire, utrum-

ne species, an utilitas major sit. Nam et numerus perfectus, ac plenus, et ordo ac gradus decentissimus, et articulorum parium curvatura flexibilis, et forma unguis rotunda, concavis tegminibus digitorum fastigia comprehendens atque firmans, ne molitudo carnis in tenendo cederet, magnam præbet ornatum. Illud vero ad usum miris modis habile, quod unus a cæteris separatus cum ipsa manu oritur, et in diversum maturius funditur: qui se velut obviam cæteris præbens, omnem tenendi faciendique rationem vel solus, vel præcipue possidet, tanquam rector omnium atque moderator; nuda etiam pollicis nomen accepit, quod vi et potestate inter cæteros possent. Duos quidem articulos extantes habet, non ut alii ternos, sed unus ad manum carne connectitur pulchritudinis gratia. Si enim fuisset tribus articulis et ipso discretus, fœda et indecora species advenisset manibus honestatem.

VARIORUM NOTÆ.

Tres mihi convivæ prope dissentire videntur,
Poscentes vario multum diversa palato.

Philosophi tamen lingue juxta, palatoque, sive gulæ, saporis sensum tribuunt. Arist. in Probl. sect. 28, et apud Gell. lib. xix, cap. 2. BETULSIUS.

Nihil de quaque materia. Sic restitui ex veterimissis optimisque mss., 2 Bon., Regio Put. et 3 al. Reg., Cauc., 2 Colbert., Baluz. Cæteri manu exarati et typis mandati habent de quacumque.

Odoris capio decerpit. Ita mss. 2 Bon., Regio Put. et 2 alii Reg., Cauc., Baluz., 3 Colb., Clarom. in marg., edd. Graph., Thom., Is., Cellar. Quæ lectio, ut patet, minime corrupta est; nam Lactantius hic usus est vocabulo raro, sed proprio. *Capio, capionis*, enim nomen est, quo Jureconsulti sæpe uti sunt, ut *usus-capio, pignorum-capio*, in lib. vii cod. Theodos. de exactionibus, et tit. de distract. pignorum. Gellius lib. vii, c. 10, docet Varronem ita *pignoris-capionem* dixisse, ut hic *odoris*. In cæteris mss. et in editis *capio* non extat, idque, ut videtur, male ad lumen orationis. In Thys. et Gall. est *capio*, corrupte.

Deductum clementer a genis mentum, etc. Mentis non obesi, sed succulenti lacteam cutem requirit Sidonius; Apulius quoque in descript. Bathylli, *modico mento facies*. Anacreon in pictura amice postulat *delicatum ac molle mentum*. Varro apud Nonium in *Mollitudinem*. Arnob. lib. iii, *mentionem* dicuntur. quibus mentum plus justo prominet. FRANC. F. F. JONIUS.

Rigidum, Id est, rectum, erectum. Notavi ad lib. Institut., cap. 1, *Rigidis ac stantibus*. Lib. ii, cap. 17, et de Opif., cap. 8. BUN.

Insignibus toris extantium, etc. Sic emendavi ex veterimissis et optimis mss. 2 Bonon., Regio Put. et 5 al. Reg., Cauc., Goth., 5 Colb., Baluz., Ultr., Lips., Em., 1 Sorb., Brun. et edit. Thomas. In 4 mss. rec. multisque editis est *extantum lacertorum ingens robur*; in Marm. *extantum*; in Clarom., *extantium*. Vide paulo post. *duos articulos* (pollex) *extantes habet*. Præcipua Hercules commendatio a lacertis ejus petitur, ut Apollinis a cornu, juxta illud ex appendice Virgil.

Phoebus comosus, Hercules lacertosus.

Docti etiam *thoris* scribunt. Vesalius, cap. 2 secundi libri, ubi de musculis agit, dicit thorum simplicem carnem libris obductam esse. Tori potissimum in ea parte brachii sunt, quæ ab humeris incipit, in cubitum desinit. Relinquitur ergo, contra Grammaticos, lacertos superiorem brachii partem esse. Observandum etiam vel ex locis superius jam citatis est, et

tori et lacerti raro apud auctores fieri mentionem, nisi robur significetur: sicut etiam brachii voce in Bibliis, quo nomine ο βραχίων apud LXX est. BETULSIUS.

Quid dicam de manibus, etc. Arist. tractus, lib. i, epist. xvi: Εἶδον χεῖρας ἄκρας καὶ πόδας τὰ λαμπρὰ τοῦ κάλλους γρηγορήματα. *Vidi summas manus ac pedes splendide formæ indicia*. Hic a Lactantio patule laudantur, ut et a Sydonio: *teneras quoque ac nonnihil proceras facit Amuleus Bathylli manus; Manus ejus teneræ*, inquit. Ovid. quoque Amor. lib. i. Eleg., iv, non videtur molles manus improbare. Mollibus porro ac teneris manibus opponuntur,

Vellere Thuseo

Vexatæ dureque manus.

(Ex Juven. Sat. v.)

Maturius funditur. Id est *dilatatur*. Ita correxi ex optimis mss. 1 Bon., Regio Put., 1 al. Reg. a secunda manu, 3 Colb. Clarom., Marm. et Baluz. a prima manu. Hoc est, pollex a manu sua quidem habet initium, sed maturius, seu citius quam alii digiti in diversum funditur. Mss. rec. 3 Reg., Em., Cant., Brun. omnesque editi habent *maturius funditur*; 2 Reg., 1 Colb., Baluz., *manus funditur*; 1 Colb. et 1 Bonon. rec. et 4 vulgati rec. *manus funditur*.

Qui se velut obviam, etc. Theophrastus sermone περὶ τῆς προνοίας 4 manuum structuram solertissimam, et usum multiplicem græce non minus eleganter, quam Lactantius latine descripsit.

Inter cæteros Henman. credit Lactantium scripsisse præter cæteros, id est, præ cæteris; ut lib. i Institut., cap. 6: *Erythræa, quæ celebrior inter cæteras et nobilior habetur*. BUN.

Non ut alii ternos. Ex mss. 1 Bonon. antiq., Regio Put., 5 al. Reg., alter Reg. a secunda manu, Goth., Tax., Lips., 6 Colbert., Clarom. et editis Rom. 1470, Beul., Tornes., Soubron., Cellar., Wall., sic reposui. In 1 Bon. rec., 1 Reg. a prima manu, Brun. et 11 est *unos*.—*Ternos*. Servo *ternos*. Videtur nostro observatus Plinius, lib. ii, cap. 43, sect. 99: *Hominiis digiti articulos habent ternos. pollex binos, et digitus adversus universis flectitur, per se vero in obliquum porrigitur*. BUN.

Sed unus ad manum carne connectitur pulchritudinis gratia. Ita continuo tenore et sine ullo vocum compendio scriptum est in duobus antiquissimis codicibus Cauc. et Reg. Put., nisi quod posterior habet *manus*. In 18 scriptis, ad manum carne nequitur; et sic legendum esse censet Hequetius, doctor Medicus Parisiensis, suadente partis situ et positura. Gaudofri-

Jam pectoris latitudo sublimis, et exposita oculis, A mirabilem præ se fert habitus sui dignitatem. Cujus hæc causa est, quod videtur hominem solum Deus veluti supinum formasse (nam fere nullum aliud animal jacere in tergum potest), mutas autem animantes quasi alterno latere jacentes finxisse, atque ad terram compressisse. Idcirco illis angustum pectus, et ab aspectu remotum, et ad terram versus abjectum: homini autem patens et erectum; quia plenum rationis a cælo datæ, humile, aut indecens esse non debuit. Papillæ quoque leviter eminentes, et fuscioribus ac parvis orbibus coronatæ, non nihil addunt venustatis, fœminis ad alendos fœtus datæ, maribus ad solum decus, ne informe pectus, et quasi mutilum videretur. Huic subdita est planities ventris, quam mediam fere umbilicus non indecenti nota signat, ad B hoc factus, ut per eum fœtus, dum est in utero, nutriatur.

CAPUT XI.

De intestinis in homine, eorumque usu.

Sequitur necessario, ut de internis quoque visceribus dicere incipiam: quibus non pulchritudo, quia sunt abdita, sed utilitas incredibilis attributa est, quoniam opus fuerat, ut terrenum hoc corpus succo aliquo de cibis ac potibus aleretur, sicut terra ipsa imbribus ac pruinis. Providentissimus artifex in medio ejus receptaculum cibis fecit, quibus concoctis et liquefactis, vitales succos membris omnibus disperteret. Sed cum homo constet ex corpore atque anima, illud quod supra dixi receptaculum, soli corpori præstat alimentum: animæ vero aliam sedem dedit. Fecit enim genus quoddam viscerum molle atque B rarum, quod pulmonem vocamus, in quod spiritus reciproca vicissitudine commearat; eumque non in uteri modum finxit, ne effunderetur simul spiritus, aut inflaret simul. Ideoque ne plenum quidem viscus effecit, sed inflabile, atque aeris capax; ut paulatim

VARIORUM NOTÆ.

us, doctor medicus Aurelianensis, legi mallet cum sex mss. et 9 editis, *Sed unus ad manus carnem nectitur pulchritudinis gratia*; isque illi videtur genuinus Auctoris nostri sensus, quoniam Lactantius in hoc opere ad elegantiam ac pulchritudinem corporis maxime attendit. Alias *ad manum connectitur* potius arrideret. Arrideret et Eustachio doctori, item medico Aurelianensi, qui tamen cum ms. Pen. legere mavult, *ad manum carne vestitur*. Is admonet errare Lactantium in eo, quod duos duntaxat articulos extantes esse in pollice dicit, cum tres habeat, quorum primus unum non est ex ossibus manus, quibus non est sensibilis motus, dum articuli primi motus est manifestissimus. Itaque Firmianus noster (ut ex capituli quinti medio colligitur, agnovisse videtur duplicis generis articulos in pollice, duos scilicet extantes et visibiles, alterum ad manum nexum, et musculus tectum, qui sit tertius, *Unus quidem ad manum carne vestitur*; Jo. Cauci, *carne convesitur*.

Jam pectoris latitudo sublimis. Aut nunc, vel leviori mutatione jam legendum est, aut multa desunt, ut annotarunt viri eruditi Betuleius, Francius, Isæus, Sparkius, Walchius, Aristoteles, item Galenus et Pollux manuum tractationis pectus subjiciunt, τὸ στήθος. Cæterum cur homini latum pectus Conditor tribuerit, Lactantii rationes longe quam Aristotelis meliores sunt. Vide Aristotelem in 4 de Partibus. BETULEIUS.

Aliud. Deest in ms. Bon., Bov. in quibusdam editis, idque recte.

Abjectum. Sic restitui ex mss. 2 Bonon., Regio-Put. et 4 al. Reg., Cauc. 5, Colb., Tax., Ultr., Pen., Em., Cant., Clarom., Ed. Rom. 1470, Is., Cellar., Walch., fœventibus 4 Reg., 1 Colb. et Brun., in quibus est *adjectum*, pro *abjectum*; Baluz., *objectum*; in 10 impressis, *subjectum*.

Homini. Ita legendum ex plerisque mss. et editis, nec non ex præcedenti voce *illis*. In 12 scriptis et 4 excusis est *hominis*.

Patens et erectum. Hæc est lectio edit. Graph. et omnium mss., præter 4 Reg. rec. in quo, sicut et in cæteris editis, est *rectum*.

Plenum rationis a cælo datæ. Sic restitui ex mss. Regio-Put., 2 al. Reg., 4 Colbert., Marm., Em., Merion., Clarom., a prima manu, et ed. Graph. In alio Colb. est *e cælo datæ*; in altero Colbert. *a cælo datum*; 3 Reg., Baluz., 1 Colb., Clarom. a secunda manu ac editi *a cælo datum*.

Papillæ quoque leviter eminentes. Mss. 5 rec. et 4 edit. habent. *leniter*. At *leviter* melior lectio quam *leniter*. Hic enim agitur de partis prominentia, nequam de cutis lenitate. HECQUET, doctor medicus Parisiensis. Juvenalis, Sat. 6 de Messalina Claudii Cæsaris conjuge. Martialis, lib. viii, epist. 64:

Et talis tumor excitet papillas,
Quales cruda viro puella servat.

Huic subdita est planities ventris, etc. Laudatur γαστήρ ἀπίρετος, qualem junior Philostratus tribuit Meleagro. Præcipuum in ventre ut sit planus; *profundus umbilicus, planus venter.* Turpis est mollis venter. Horat. Epod. Od. 8. JUNIUS.

Umbilicus non indecenti, etc. Arist. lib. vii de Hist. Animal. cap. 8, et lib. ii de Generat. Anim., cap. 5, Hippocrates de Nat. Pueri.

Receptaculum, soli corpori. Nam Platoni etiam ἡ ὀνομασμένη κάτω κοιλία ὑποδοχή nominatur: stomachus, sive ventriculus Latinis, Ciceroni alvus. Hujus officium est, cibi concoctio. BETULEIUS.

Animæ vero. Id est, spiritui vitali. FRANCIVS.

Molle. Μαλακίην. Plato, Ovid.

Cernis ut e molli sanguis pulmone remissus.

Ex levibus enim et asperis arteriis constat; et ut Plinius et Celsus inquit, spongiosus est.

In quod spiritus reciproca vicissitudine commearat. Hæc habent mss. 2 Bon., 2 Reg., 2 Colb., Sorbon., Clarom. in marg. et 43 vulgati. At illa absunt a 19 mss. et edit. 2 vet. Rom. et Cellar.

In uteri. Heuman. legit *in uteris*.

Ne effunderetur simul spiritus, aut inflaret simul. In mss. sæpe reperies *simul*, pro *semel*, et e converso. In 19 mss. est *semel*, bis.

Ideoque ne plenum quidem viscus effecit. Mss. 2 Reg. omnesque editi præter ed. Rom. 1468 habent *ne*. Abest a 29 mss. Sed profecto retinendum. *Ne plenum*, id est non compactum, ut moris est quibusdam visceribus, quæ Parenchymata vocantur, utpote glandulis et vasculis arcte stipata densatave, cujus sortis est jecur. De pulmone secus est; viscus enim est fistulis et vesiculis mille distinctum. Igitur *pulmonem ideo ne plenum quidem viscus effecit, sed inflabile*, etc. Inflari enim non potuisset, si fuisset plenum viscus, parenchymatis instar; ideoque loculis mille pervium esse debuit. HECQUET.

spiritum reciperet, dum vitalis ventus per illam spargitur raritatem, et eundem rursus paulatim redderet, dum se ex illo explicat. Ipsa enim vicissitudo flandi et spirandi, respirandique tractus, vitam sustentat in corpore.

Quoniam ergo duo sunt in homine receptacula, unum aeris, quod alit animam, alterum ciborum, quod alit corpus, ut flecti cervix, ac moveri facile possit, duas esse per collum fistulas necesse est, cibalem, ac spiritalem, quarum superior ab ore ad ventrem ferat, inferior a naribus ad pulmonem. Quarum ratio, et natura diversa est. Ille enim qui est ab ore transitus, mollis effectus est, et qui semper clausus cohæreat sibi, sicut os ipsum; quoniam potus, et cibus, dimota et patefacta gula, quia corporales sunt, spatium sibi transmeandi faciunt. Spiritus contra, qui est incorporalis, ac tenuis, quia spatium sibi facere non poterat, accepit viam patentem, quæ

A vocatur gurgulio. Is constat ex ossibus flexuosis ac mollibus, quasi ex annulis in cicutæ modum invicem compactis et cohærentibus; patetque semper hic transitus. Nullam enim requiem meandi habere spiritus potest, quia is, qui semper commeat, demissa utiliter de cerebro membri portione, cui uva nomen est, velut occursu quodam refrænatur, ne aut teneritudinem domicilii cum impetu veniens attracta pestilenti aura corrumpat, aut totam nocendi violentiam internis receptaculis perferat. Ideoque etiam nares breviter sunt apertæ, quæ idcirco sic nominantur, quia per eas vel odor, vel spiritus nare non desinit, quæ sunt hujus fistulæ quasi ostia. Tamen hæc fistula spiritalis non tantum ad nares, verum ad os quoque interpatet in extremis palati regionibus, ubi se colles faucium spectantes uvam tollere incipiunt in tumorem. Cujus rei causa et ratio non obscura est; loquendi enim facultatem non haberemus, si, ut gulæ iter ad os tantum, ita gurgulio ad nares tantum pa-

VARIORUM NOTÆ.

Vicissitudo flandi, et spirandi respirandique tractus, etc. Ob id folli confertur, vel potius humana industria naturalem solertiam imitata est. Vide Theodoretum, Sermone 3 de Providentia Dei. Verbum *flandi* legitur in mss. 2 Reg., 2 Bonon., 2 Colb., Baluz. et in omnibus fere vulgatis. Abest autem a 15 mss. nec non ab editis Rom. et Cellar., sed retinendum. *Flandi*, id est spiritu ductum aerem reddendi... *Spirandi*, id est spiritu ductum aerem admittendi: in hac enim admissi redditique aeris reciprocatione consistit omnis *respirandi tractus*, id est totum respirandi negotium. Itaque legendum *vicissitudo flandi et spirandi*, abstinendo a virgula interjecta inter *flandi et spirandi*, quam apponi præstabit post *spirandi*, ut pote cum vicissitudo de qua hic agitur, non sit flandi tantum, sed et spirandi. HECQUET.

Vitam sustentat, etc. Ita tamen, ut quidquid utile ac vitæ necessarium in pulmonibus elaboratum est, ad sinistram cordis ventriculum deferatur: quidquid inutile, illac, qua inspiravimus, effletur. Ad de hoc Theodoretum cum admiratione disserentem. BERULEIUS.

Quod alit animam. Non hic rationalem intelligas, sed vitalem illam nobis cum brutis communem. ISÆUS.

Ut flecti cervix, ac moveri facile possit. Hæc verba absunt a 19 mss. atque editis 2 vet. Rom. ac Cellar. In 3 Colbert. et in Baluz. pro adverbio *facile*, est *facillime*.

Duas esse per collum fistulas... cibalem, ac spiritalem. Quam cibalem Lactantius nominat, ea gula est, quæ οἰσοφάγος Græcis nominatur. Atque etiam quibusdam στόμαχος, et adeo ab ipso etiam Celso et Galeno. Spiritalis vero, Græcis τραχηία ἀρτηρία, aspera arteria, eo quod cartilagineis annulis constat. Noster gurgulionem vocat. BETUL.

Ille enim qui est ab ore transitus. Ita restitui ex omnibus impressis et mss. si excipias unum Colb. rec. et edit. Gall. in quibus est, *Illi enim qua.*

In cicutæ modum. Virg. Eclog. 2:

Est mihi disparibus septem compacta cicutis
Fistula.

Patetque semper hic transitus. Ita mss. in editis est *hinc*.

Nares, etc. Numerat Galenus spiritus instrumenta, nares, os, fauces, asperam arteriam, et pulmonem: nutrimenti vero vasa, os, dentes, stomachum, ventriculum, jejunum et tenuia intestina. Cæterum alia narium est, secundum Festum, derivatio: nempe

quod per ea nasi foramina, odoris cujusque gnarisimus. BETUL.

Vel spiritus nare non desinit. Ita Festus et Isidor. Orig. lib. xi, cap. 1, qui pro nare habet manare; sed hinc restituendus. ISÆUS. Nare, hic idem quod fluere.

Quæ sunt hujus fistulæ quasi ostia. Hæc restituenda fuerunt Lactantio ex Bonon., Tax., Pen., Lips. quæ in aliis desunt.

Ad os quoque interpatet. Sic emendavi ex mss. 2 Bonon., Tax., Regio-Put., 3 al. Reg., 5 Colb., 4 Oxon., Goth., Pen., Lips., Em., Gat., Marm., Sorbon., Vict., Baluz., Clarom., ed. Cell. et Walch. meliori sensu, quam hæc quæ in 4 rec. et in editis sunt verba *iter patet*, quæ cum syntaxi constare nequaquam possunt. *Interpatet* autem dixit, quia non recta ad os tendit, sed ad nares. Aliquantulum autem patet ad os, et meatum quoque ad illud habet. Vox autem hæc satis latina. Ita pulmonem *interpatere* rimis dixit Macrobius, lib. vi Saturnal., cap. 15. Partim ex THYRIO. Nec Lactantius noster vocis hujus auctor est: extat quoque apud alios.

Colles faucium. Jo. Cauci et Isæus legendum putant *tolles*; quod in nullo reperi codice. In 1 Colb. rec. est *calles faucium*; in 2 Reg. rec. et ed. Rom. 1474, Veneta 1490, Florent., Junt., Graph., *folles faucium*. At in Mss. 2 Bonon., Regio-Put. et 4 al. Reg., 7 Vaticanis, 5 Colb., Sorbon., Ultr., Cant., Em., Cant., Gat., Marm., Vict., Clarom., Baluz., Brun. et in 14 vulgatis est *colles faucium*. Perpendat lector an pro *colles* et *folles*, *tolles* sit legendum. *Tolles* enim vocantur glandulæ ob quamdam glandis similitudinem. *Tolles* autem seu *toles* est (ut observat Festus) tumor in faucibus, quæ per diminutionem *tonsillæ* dicuntur. Plin., lib. ii, c. 37, *tonsillæ in homine, in sue glandulæ*. Sed et *tolles*, seu *tonsillas*, quas Celsus vocat glandulas, recentiores medici vocant amygdalas, Græci autem paristhemia. *Tolles* autem a tollendo, quia partem attollunt in tumorem. Legi autem forte præstaret (inquit Hecquetius) *tolli* quam tollere. Unde sic restituendus veniret hic locus: *Ubi se tolles faucium spectantes uvam tolli incipiunt in tumorem*. Et utinam huic lectioni faverent mss., contra quorum fidem nihil mutare volui. Nihil enim obstat quominus tumor faucium collis appelletur, nec repugnant peritissimi medici Gaudefridus et Eustachius.

Si, ut gulæ iter. Ita reposui ex mss. omnium vetustissimis optimisque 1 Bonon. et Regio-Put. necnon ex Isæana editione: quod melius fluit, quam *si sicut gulæ iter* 12 manuscriptorum rec. et edit. Favent

teret, nec procedens ex eo spiritus efficere vocem sine linguae ministerio posset.

Aperuit igitur viam voci divina celeritas ex illa fistula spiritali, ut posset lingua ministerio suo fungi, et vocis ipsius inoffensum tenorem pulsibus suis in verba conektere. Qui meatus, si aliquo modo interceptus sit, mutum faciat necesse est. Errat enim profecto quisquis aliam causam putat, cur homines moti sint. Non enim (ut vulgo creditur) vinciam gerunt linguam: sed si vocalem illam spiritum per nares quasi mugientes profundunt, quod voci transitus ad os aut nullus omnino est, aut non sic patens ut plenam vocem possit emittere. Quod plerumque natura fit; aliquando etiam casu accidit, ut morbo aliquo hic aditus obseptus vocem non transmittat ad linguam, faciatque de loquentibus mutos. Quod cum acciderit, auditum quoque obstrui necesse est; ut quæ vocem emittere non potest, ne admittere quidem possit. Loquendi ergo causa patefactus est hic meatus. Illud quoque præstat, ut in lavacris celebrandis, quia nares calorem ferre non possunt, aer fervens ore ducatur; item, si forte spiramenta marium frigoris pituita præcluserit, per os auram trahere possimus, ne obstructa meandi facultate, spiritus stranguletur. Cibi vero in alvum recepti, et cum potus humore permixti, cum jam calore percocti fuerint, eorum succus inenarrabili modo per membra

A diffusus, irrigat universum corpus, et vegetat. Intestinarum quoque multiplices spiræ, ac longitudo in se convoluta, et uno tamen substricta vinculo, quam mirificam Dei opus est? Nam ubi maceratos ex se cibos alvus emiserit, paulatim per illos internorum anfractus extruduntur, ut quidquid ipsis inest succi, quo corpus alitur, membris omnibus dividatur. Et tamen necesse forte obhæreant, ac resistant, quod fieri poterat, propter ipsorum voluminum flexiones in se sæpe redeunt, et fieri sine pernicie non poterat, oblevit ea intrinsecus crassiore succo, ut purgamenta illa ventris ad exitus suos facilius per lubricum niterentur. Illa quoque ratio subtilissima est, quod vesica, cujus usum volucres non habent, cum sit ab intestinalis separata, nec ullam habeat listulam, qua ex illis urinam trahat, completur tamen, et humore distenditur. Id quomodo fiat, non est difficile pervidere, intestinalium enim partes, quæ ab alvo cibum potumque suspiciunt, patientiores sunt quam cæteræ spiræ, et multo tenuiores. Hæ vesicam circumplectuntur, et continent: ad quas partes cum potus et cibus mixta pervenerint, fixam quidem crassius sit, et transmeat, humor autem omnis per illam teneritudinem percolatur, eumque vesica, cujus æque tenuis subtilisque membrana est, absorbet, et colligit, ut foras, qua natura exitum prætefecit, emittat.

VARIORUM NOTÆ.

etiam textui nostro 2 Colb., Baluz., Brun., in quibus C solum legitur *sicut gule iter*, deleto si.

Nec procedens ex eo spiritus efficere vocem sine linguae ministerio posset. Hæc suppleta sunt ex mss. 2 Bonon., 1 Reg., Tax., 3 Colb., Baluz., Sorbon., Clarom. in marg. atque editis Is. et Spark. quæ in aliis desiderantur, et in ipsa editioe O. F. Fritzsche.

Errat enim, etc. Errat igitur princeps medicorum, Hippocrates, qui aphorism. 59 l. vii, ait eos quibus cerebrum aliqua ex causa concussum fuerit, necesse esse statim mutos fieri; et aphorism. 5 lib. v, ex ebrietate hoc matum etiam evenire subindicat, et id lethale adesse, si convulsus fuerit, nisi febrî corripiatur. Vide ad hæc Vulfichium. Betul.

Nares quasi mugientes. Addidi quasi ex mss.—*Quasi mugientes profundunt.* Eadem fere causa est affectio nis et lacionis in muto et surdo. Vide Aristot., problem. 2 et 4, sectio 55. Alexandrinum Aphrodis. probl. 138. Is.

De loquentibus. De pro. ex. Frequens hoc Lactantio, et aliis Ovidio, Floro, Justino, quorum loca indicavit Burmannus ad Ovid., lib. 1 Amor., 10, 8:

Et quidquid magno de Jove fecit amor. Bon.

Auditum quoque. etc. Experientia contrarium testatur. Immo qui surdi nascuntur, muti sint necesse est.—*Auditum quoque obstrui necesse est.* Si tamen natura et a nativitate contigerit: quod si deinde morbo aliquo, non id necesse esse tradunt medici, ut refert Aphrod. ubi supra. Is.

Ne admittere quidem possit. Ex 21 mss. et 10 vet. ed. expunxi vocem *auditum*, quæ sat inutilis videtur, cum hic de voce emittenda et de voce admittenda agatur, quod non nemo intelligit. *Ne auditum admittere quidem possit* perperam legitur in 2 Bonon., Tax. et 6 recentioribus vulgatis.

Auram trahere possimus. Ita restitui ex mss. veteribus 1 Bonon., Reg., Put., Cauc., Ultr., 3 Colb., Baluz., Vict., Brun., ed. Rom. 1470. Et sic legendum

esse patet ex precedentibus. In 2 Reg. rec., 5 Colb., Clarom. excusisque multis, *possimus, male.*

Spiritus stranguletur. Sævus et Gamleffridus legendum esse censent *strangulemur*, quia strangulatio ad hominem, non ad aerem pertinet. Sed repugnant mss. et editi præter Is. Et alibi potest aerem strangulari, id est facilius premi.

Eorum succus, etc. Non alvi hoc officium est, sed intestinalium, quæ exceptum ex ventriculo succum tantisper sovent, dum per venam meseraicam in jeccur evecctus, in sanguinem convertitur, indeque universa corporis membra nutriuntur. Betul.

Intestinarum quoque multiplices spiræ, etc. Maxime illius quod ελφοι vocatur, gracile nimirum illud. Flexuosissimos orbes Plinius nominat: Celsus vero, sinus. Betul.

Et uno tamen substricta vinculo. Ita 15 mss. quorum duo sunt veterrimi, et 8 editi. In 10 scriptis rec. et 7 impressis rec. et uno tantum. Utraque lectio bona, et in idem recidit.

Et tamen necubi forte obhæreant. Sic ex veterrimis et optimis mss. 2 Bonon., Regio-Put., 1 al. Reg., 3 Colb., Baluz., Tax. emendavi *necubi*, quod est *ne alicubi*; in 7 rec. est, *ne cui*; in sex rec. et in vulgatis, *ne qui*.

Oblevit. Vera lectio, quam restitui ex mss. Torneæ et Erasmi. atque editis Graph. et Betul. eademque sententia. Erasmo teste, reperitur apud Aristotel. et Plin. In 9 mss. et 6 excusis rec. est *opplevit*, male.

Niterentur. Ex mss. vetustissimis 1 Bonon., Regio-Put., 4 al. Reg., Pen., Goth., 4 Colb., Vict., Gat., Marin., Clarom., Brun., edit. vet. 3 Rom., Ald. 1515, Paris. 1528, Parrhas., Florent., Graph., Is., Cellar., sic emendavi, rectius quam *mitterentur*, quod est 9 manuscriptorum rec. et 6 vulgatorum.

Vesica, cujus usum volucres, etc. Plin. Infra alvum a priore parte vesica, quæ nulli ova gignentium, præter testitudinem (hactenus ex Arist.) nulli nisi san-

CAPUT XII.

De utero, et conceptione, atque sexibus.

De utero quoque et conceptione, quoniam de internis loquimur, dici necesse est, ne quid præterisse videamur: quæ quanquam in aperto latent, sensum tamen atque intelligentiam latere non possunt. Vena in maribus, quæ seminum continet, duplex est, paulo interior quam illud humoris obscœni receptaculum. Sicut enim renes duo sunt, ita testes, ita et venæ seminales duæ, in una tamen compage coherentes; quod videmus in corporibus animalium, cum interfecta patelium: sed illa dexterior masculinum continet semen, sinisterior fœmininum; et omnino

A in toto corpore pars dextra masculina est, sinistra vero fœminina. Ipsum semen quidam putant ex medullis tantum, quidam ex omni corpore ad venam genitalem confluere, ibique concreescere. Sed hoc, humana mens, quomodo fiat, non potest comprehendere. Item in fœminis uterus in duas se dividit partes, quæ in diversum diffusæ ac reflexæ, circumplacantur, sicut arietis cornua. Quæ pars in dextram retorquetur, masculina est; quæ in sinistram fœminina.

Conceptum igitur Varro et Aristoteles sic fieri arbitrantur. Aiunt non tantum maribus inesse semen, verum etiam fœminis, et inde plerumque matribus B similes procreari: sed earum semen sanguinem esse

VARIORUM NOTÆ.

guineum pulmonem habenti, nulli pedibus carentium, etc. BETUL.

De utero, etc. Quæ hoc et sequenti capite, ait Cellarius, de hominis formatione in utero traduntur, multum plebeicæ opinionis tenent, quæ satius fuisset Lactantio et castius etiam tacuisse. Qui veriora lactare cupit, philo-sophos naturæ scrutatores adeat.

Sensum. Ita mss. Sapporm. et Bov. editi vero minus bene habent *sensus*: atque nostram lectionem veram putat Heumannus.

Quæ seminum continet. Ita restitui ex mss. Regio-Put., 2 al. Reg., Brun. ac ed. Betul., fventibus mss. Bodl., Baluz., 3 Colb., Clarom. in marg. in quibus est *quæ seminum rationem continet*; in 3 Reg., 2 Colbert. a prima manu, ed. Rom. 1470, *quæ semina continet*; in Marm., *quæ semina continent*; in 4 Colb. rec. et multis editis, *quæ semen continet*.

Ita. Sic mss. Bov. reliqui habent *itemque*.

Venæ seminales duæ. Quæ sic in medicorum definitionibus describuntur: *Παραστάται* (vasa assistentia Philippus transtulit). Observa obiter, quod rursus dualem urget numerum. Sed ex Vesalii descriptione duos in pene seminis meatus non invenio. BETUL.

In una tamen compage. Sic emendo ex vet. mss. 2 Bonon., Cauc., 6 Reg., 4 Colb., Tax., Pen., Ultr., Vic., Gat., Marm., Brun. et 2 vet. edit. Rom., Fasil., Betul. In 4 mss. rec. et 9 exactus est in una tantum; in 4 vulgatis rec. est *una tantum*, absque præpositione.

Interfecta. Recte Heumannus existimat legendum esse *intersecta*, quia hic res est de Anatomia.

Patelium. Id est, secatur. Francius.

Dexterior masculinum continet semen, etc. Plutarchus et Censorinus hujus sententiæ auctores faciunt Anaxagoram et Empedoclem. Lege in Arist. lib. iv de Generat. animal. cap. 1. Aphoris. Hippocratis est D 48. BETUL.

Et omnino in toto corpore. Sequor maximam mss. vetustissimorum et optimorum partem, cum Isæo Grapheo et Cellario. Legitur *Et ideo* in scriptis 10 rec. et editis 13: utraque lectio bona.

Quidam putant ex medullis tantum, quidam. Sic ferunt mss. Bonon., Regio-Put., 1 al. Reg., 2 Colb., 1 Sorb. et omnes ferme editi; at mss. rec. 4 Reg., 4 Colbert., Goth., Lips., Em., Cant., Viet., Gat., Marm., Clarom., Brun., edit. 2 Rom. et Cellar. omissis quinque prioribus verbis, habent: *quidam aiunt ex omni corpore.* Cæterum Platonis hæc sententia est in Timæo pauculis verbis dekhata, nimirum ab aliud agente. Censorinus Hipponi hoc dogma tribuit. BETUL.

Quidam putant ex medullis tantum. Per spinam e cerebro labi dicebat Aristoteles, probl. 56, section. 10.—*Quidam ex omni corpore,* ut refert Aristoteles, l. i de Gene. anim., cap. 17, quam opinionem refellit ibid. cap. 18. Isæus.

Circumplacantur. Verbum in Fabro ex solo Prudentio probatum, præter in nostro, observavi quoque in Gell., lib. xvii, n. a. cap. 9. BON.

Sicut arietis cornua. De nominibus matricis prius Plinium audiamus. *Fœminis*, inquit, *ea omnia, præterquam vesicæ junctus utriculus, unde dictus uterus, quod alio nomine Locos appellant. Hoc in reliquis animalibus vulvam.* Cæterum de cornibus arietinis, adeoque de uteri forma, præter alios lege Vesalium, lib. v, cap. 15, et ejusdem libri figuram 25 cum aliquot ordine sequentibus. BUNEMAN.

Varro. Fortasse in eo libro, quem de Origine Humana ab ipso conscriptum testatur Censorin. de die Natal. hodie non extat. ISÆUS.

Varro et Aristoteles. Aristot. hæc non dissimulanter negat in primo de Generatione, cap. 20. Fuit de hoc olim inter auctores controversum. Adscribam autem Censorini verba: *Illud quoque ambiguum facit inter auctores opinionem, utrumne ex patris tantummodo semine partus nascatur, ut Diogenes et Hippon Stoicique scripsere; an etiam ex matris, ut Anaxagoræ et Alcmæoni, nec non Parmenidi, Empedoclique et Epicuro visum est.* Pythagoras, inquit Plut., Democritus, Epicurus, fœminam quoque semen emittere putarunt. Seminales enim meatus aversos habere (ἔχει γὰρ παραστάτας ἀπὸστραμψίνας), propter quod ab usu (inquit) coitus appetentiam habet. Aristoteles Platonem materiam quidem vidam (ἀπὸ ὕλης) emitte, tamen sudorem a collectatione, sed haud quamquam seminale. Hippo emittere quidem fœminas semen, non minus maribus, sed quod ad generationem non conferat, ut quod citra vulvam excidat, διὰ τὸ ἐκτὸς πίπτει τῆς ὀστέρας: unde nonnullas sæpenuero citra coitum ullum semen emittere, præsertim quæ vidua degant. Sunt qui a mare ossa, carnes vero a fœmina esse contendunt. Hippocrates in libro de Genitura (sive is Polybis ipsius discipuli est) asserit mulieres etiam semen generationi idoneum ejaculari. BETUL.—*Et Aristoteles.* Sed ille hoc potius negare videtur in de Gener. Anim. c. 18, et seqq. cui S. Thom. assentitur in III Part. quæst. 51, art. 5, ad 5. Sed quia quidam alii celeberrimi auctores contrariam sententiam timentur, videndus est de quæstione copiosè disputans Cajetanus 2-2, quæst. 154, art. 2. ISÆUS.

Aiunt non tantum. Mss. 5 rec. et 14 editi, *Aiunt enim.*

Et inde plerumque matribus similes procreari. Quid de prolis similitudine philosophi senserint, sigillatim referre longum foret: indicabimus saltem aliquot auctorum loca. Vide Aristot. lib. iv de Gen. Anim. cap. 3, et lib. vii Hist. Anim., cap. 6; Plutarch. de Placit. Philosoph. lib. v, cap. 11 et 12; Stob. in Eclog. Phys.; Galen. lib. ii de Semine; Plin. lib. vii, cap. 12; Solin. cap. 5; Dionys. Halicarn. περί τῆς τῶν ἄνδρ' ἕξτε.; Strab. lib. xv; August. lib. v contra Ju-

purgatum, quod si recte cum virili mixtum sit, utraque concreta et simul coagulata informari: et primum quidem cor hominis effingi, quod in eo sit et vita omnis et sapientia; denique totum opus quadragesimo die consummari. Ex abortionibus hæc fortasse collecta sunt. In avium tamen foetibus primum oculos fingi dubium non est, quod in ovis sæpe deprehendimus. Unde fieri non posse arbitror, quin fictio a capite sumat exordium.

¶ Similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant. Cum semina inter se permixta coalescunt, si virile superaverit, patri simile provenire, seu marem, seu feminam; si muliebri prævaluerit, proge-

niem cujusque sexus ad imaginem respondere materiam. Id autem prævalet e duobus, quod fuerit uberius; alterum enim quodammodo amplectitur et includit: hinc plerumque fieri, ut unius tantum lineamenta prætendat. Si vero æqua fuerit ex pari semente permixtio, figuras quoque misceri; ut soboles illa communis, aut neutrum referre videatur, quia totum ex altero non habet, aut utrumque, quia partem de singulis mutuata est. Nam in corporibus animalium videmus, aut confundi parentum colores, ac fieri tertium neutri generantium simile; aut utriusque sic exprimi, ut discoloribus membris per omne corpus concors mixtura varietur. Disparis quoque naturæ hoc modo

VARIORUM NOTÆ.

lian. cap. 9; Isidor. lib. II Orig. cap. 4; Pet. Messiam, l. I Variar. lect. c. XIII; Lev. Lemnium, lib. I de Occult. Nat. mir., cap. 4; Joan. Riolan. lib. de Hominis Procreat. cap. 12; Franc. Bonamic. lib. de Aliment. cap. 34; Balduin. Rons. lib. de Hum. vitæ primordio, c. 10. LINDENBROGIUS.

Sed earum semen sanguinem esse purgatum. Ita scribit Aristoteles, et ita scribo cum 5 vet. edd. et omnibus ferme mss., sicut legendum esse censent tres peritissimi medici quos consului. Mss. rec. 1 Reg. et 1 Colb. impressique 11 habent sanguine, male. Sanguinem enim menstruum (ait Hecquetius) in partem hominis formaturæ venire putarunt medici veteres.

Et primum quidem cor hominis, etc. Addita conjunctio, et, ex mss. et editis, præter Gall. et Spark. in quibus desideratur. Censorinus de die Natali, capite 5, multas multorum opiniones recensens, in hac Empedoclis dogma fuisse secutum Aristotelem ait. Aristotelis locus alius mihi non est in promptu, nisi ille fortassis, qui est in III de Partibus animalium, cap. secundum Theodori demissiones 4, ubi quidem non primam partium corporis humani facit, ἀλλὰ ἔναμος πρώτη γενομένη τῶν μορίων ἀπάντων. Probat id rationibus probabilibus; nempe quod fons sanguinis sit, et ob hoc ipsum, quia corporis fere medullium in totum se corpus diffundat. Aristotelem fortassis etiam Plin. pro more secutus est. Ejus verba sunt: *Cor primum nascentibus formari in utero tradunt, deinde cerebrum, sicut tardissime oculos.* Sed apud Plut. et Gall. ὀφθαλμοί, id est lumbos, sicut carinam navis, primum formari Aristoteli tribuitur; cor autem, secundum medicos, in quo videlicet venarum arteriarumque principium est. Sed Gal. in lib. de Foetuum formatione post secur formari ait, Chrysippi et stoicorum dogmata refellens. BETULIUS.

Effingi. Ita ex 19 melioribus et antiquioribus mss. et edit. Cellar. restitui. In 9 scriptis rec. et 15 vulgaris est *confingi cor hominis*; qua de re vide Censorinum de die Natali, cap. 5, ubi philosophorum de formatione hominis recenset opiniones. — *Et primum quidem cor hominis confingi.* Causam affert Aristoteles; et id verum existimari in omnibus animalibus tradit Plin. lib. X, cap. 53. Varias opiniones ponit Censorin. cap. 5. ISÆUS.

Vita omnis. Sic repositi ex 21 mss. potioribus, et editis Cellar., Walch. In 5 rec. descriptis et 14 excussis est *vita hominis*.

Et sapientia. Juxta opinionem eorum, qui mentem in corde sitam volunt, qua de re latius inf. cap. 16. ISÆUS.

Totum opus. Mss. I Colbert. et Brun. ac Betul. edit. *totum corpus.* Utraque lectio bona; eademque lectionum varietas infra cap. 13: *Totum opus quadragesimo die consummari.* Plutarch. lib. V de Placit. Philos. Hippocrat. masculi conformationem 30 diebus, foeminae 42 fieri existimavit. At Aristoteles, libro VII de

Hist. Animal. cap. 3, longius tempus statuit, nimirum in masculis 40 dies, in foeminis tres menses. LINDENBROGIUS. — Dispar est tamen in utroque sexu ratio. Nam Plinius, lib. VII, cap. 6, masculis motum in utero quadragesimo die tribuit, femellis, nonagesimo. Hæc fortassis ex Arist. (ut pleraque) transtulit, amputatis tamen quibusdam, vel inulatis. Vide etiam Plut. lib. V Placit. c. 13. BETUL. — *Denique totum opus quadragesimo die consummari.* Sic quidem Plin. lib. VII, cap. 6, opiniones autem recenset Plutar. V Placit. cap. 21. Varronem non quadragesimo, ut hic refert Lactantius, sed quadragesimo nono scripsisse refert Gellius, lib. III, cap. 10. ISÆUS.

Primum oculos fingi, etc. Hoc experientiæ repugnare egregie demonstrat Guiliel. Harvey in doctissimo, quem de Generatione animalium, conscripsit, libello: hunc consulere de hac re ne pigeat; egregiæ enim sunt ipsius observationes. GALLÆUS. — Et Aristoteles de Generat. II ait, omnium animantium oculos sero nasci, nullo excepto. — *In avium tamen foetibus primum oculos fingi.* Huic opinioni adversantur plerique omnes, ut refert Plin. d. cap. 53. ISÆUS.

Sumat exordium. Ut lib. I Institut., cap. 2: principium sumere. Macrobi. Somn. Scip., lib. I, cap. 18: *Ab uno sumamus exordium.* BUN.

Similitudines, etc. De hoc lege præcipue Hippocratem *περί τοῦ θύου*; Galen. de formatione foetuum; Aristotelem, lib. IV de Generatione animalium, capite tertio. Philosophorum de hac re dogmata quære apud Censorinum, Plutarchum et Galenum, locis jam supra citatis. BETUL. — *Similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant, etc.* Nonnulli scilicet, contra quos disputat Arist. lib. I de Gener. Anim.; cap. 3, qui postea opinionem suam effert eod. lib. cap. 17, et seqq., et lib. X de Gener. Anim., cap. 3. ISÆUS.

Si virile superaverit, etc. Non semper hæc locum habent. Vide Hippocrat., Galen., Aristot.

Patri simile provenire. Mss. rec. 1 Reg., 1 Colb., Gat., Brun. provenire. Marin., 1 Colb. rec., edit. Is. *proveli.* Cæteri maximo numero ut in textu.

Fieri. Mss. Gat., Marm. et editi multi perperam addunt *solet*, quod respuant cæteri mss. et editi 2 Rom. ac Cellar.

Prætendat. Sic a me ex vet. editis 5 et Cellar. omnibusque mss. emendatum, præter 1 Colb. cui est *prætendant.* Gat., pertendat.

Æqua. Id est, æqualis, ut not. ad lib. II Institut. cap. 8; Livius, lib. II, cap. 3, fin.: *Vivere æquo jure cum cæteris.* BUN.

Ex pari semente. Ita scripsisse Lactantium probant melioris notæ mss. Reg.-Put. 2 al. Reg., 2 Colb. Clarom. Brun. edit. Rom. 1470, Graph. lavente 1 al. Colb. qui habet *sementa.* In 3 Reg., 5 Colb., Marm., Baluz. et 13 editis, *semine*, quod ut usitatius substituerunt recentiores librarii.

feri putantur. Cum forte in levam uteri partem masculinæ stirpis semen inciderit, marem quidem gigni opinatio est; sed quia sit in fœminina parte conceptus, aliquid in se habere fœmineum, supra quam decus virile patiat; vel formam insignem, vel nimium candorem, vel corporis levitatem, vel artus delicatos, vel staturam brevem, vel vocem gracilem, vel animum imbecillum, vel ex his plura. Item, si partem in dextram semen fœminini sexus influxerit, fœminam quidem procreari: sed quoniam in masculina parte concepta sit, habere in se aliquid virilitatis, ultra quam sexus ratio permittat; aut valida membra, aut immoderatam longitudinem, aut fuscum colorem, aut hispidam faciem, aut vultum indecorum, aut vocem robustam, aut animum audacem, aut ex his plura.

Si vero masculinum in dexteram, fœmininum in sinistra pervenerit, utrosque fœtus recte provenire; ut et fœminis per omnia naturæ suæ decus constet, et maribus tam mente, quam corpore robur virile servetur. Istud vero ipsum quam mirabile institutum Dei, quod ad conservationem generum singulorum, duos sexus maris ac fœminæ machinatus est; quibus inter se per voluptatis illecebras copulatis, successiva soboles pareretur, ne omne genus viventium conditio mortalitatis extingueret. Sed plus roboris maribus attributum est, quo facilius ad patientiam jugi maritalis fœminæ cogentur. Vir itaque nominatus est, quod major in eo vis est, quam in fœmina; et hinc virtus nomen accepit. Item mulier (ut Varro interpretatur) a mollitie, immutata et detracta littera, C

A velut mollis; cui suscepto fœtu, cum partus appropinquare jam cœpit, turgescens mammæ dulcibus succis distenduntur, et ad nutrimenta nascentis fontibus lacteis fœcundum pectus exuberat. Nec enim decebat aliud quam ut sapiens animal a corde alimoniam duceret. Idque ipsum solertissime comparatum est, ut candens ac pingui humor teneritudinem novi corporis irrigaret, donec ac capiendos fortiores cibos, et dentibus instruat, et viribus roboretur. Sed redeamus ad propositum, ut cætera, quæ supersunt breviter explicemus.

CAPUT XIII.

De Membris inferioribus.

Poteram nunc ego ipsorum quoque genitalium membrorum mirificam rationem tibi exponere, nisi me pudor ab hujusmodi sermone revocaret: itaque a nobis indumento verecundiæ, quæ sunt pudenda velentur. Quod ad hanc rem attinet, queri satis est homines impios, ac profanos, summum nefas admittere, qui divinum et admirabile Dei opus, ad propagandam successionem inexcogitabili ratione provisum et effectum, vel ad turpissimos quæstus, vel ad obscenæ libidinis pudenda opera convertunt; ut jam nihil aliud ex re sanctissima petant, quam inanem et sterilem voluptatem. Quid reliquæ corporis partes, num carent ratione, ac pulchritudine? Conglobata in nates caro, quam sedendi officio apta! et eadem firmior, quam in cæteris membris, ne premente corporis mole ossibus cederet. Item fœminum deducta, et la-

VARIORUM NOTÆ.

Recte provenire. Sic restitui ex 20 mss. et vet. editis octo ac Cellar. In sex rec. scriptis totidemque vulgatis est *recte pervenire*.

Quam mirabile institutum Dei! Juxta omnes ferme mss. expunxi post *Dei* verbum est, quod erat in 11 vulgatis. In 13 scriptis et editis vet. 2 Rom. legitur *constitutum Dei*; in edit. Graph. *constitutum Deo*.

Successiva soboles. Ita cum cunctis impressis mss. 3 Reg., 1 Colb., Vict., Brun., et recte. In 2 Bonon., Pen., Tax., Cauc., *successiva soboles*; in 3 Reg., 3 Colb., Gat., 1 Sorbon., Clarom. a secunda manu, *subsiciva*; alii 5 mendose, *subsicina*, *subvicina*, etc. 1 Reg. Put., *sicut soboles*; corrupte. *Successiva soboles pareretur*: vera lectio tribus doctissimis medicis probata. Scriptis 6 est *pareretur*; nec male.

Vir itaque, etc. Idem etiam affirmat Cic. Tusculanarum quæstionum secundo: *Viri, inquit, propria maxime est fortitudo: cujus munera duo maxima sunt, mortis dolorisque contemptio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes, vel potius, si viri volumus esse: quoniam a viris virtus nomen mutuata.* Sic etiam Græcis *ἡ ἀνδρεία, ἀπὸ τοῦ Ἀνδρός*. BETUL.

Item mulier (ut Varro interpretatur) a mollitie. Sex mss. rec. et 12 vulgati addunt *est dicta*; sed frustra. Vide præcedentia. Hæ duæ voces absumt a vet. et opt. mss. 1 Bonon., Regio-Put., 4 al. Reg., 4 Colbert., Pen., Vict., Gat., Marm., Clarom., Brun. et 7 vet. editis. Ad Varronem omnes hanc derivationem referunt; major tamen usus istius vocis est, ut viro potius, a virgine discernatur, præsertim apud Juriconsultos. Eadem fere differentia, quæ est apud Græcos, qui *παρθένον* dicunt eam quæ virum non gestavit; *ὑμῆρον*, quæ gestavit quidem, sed ex eo non peperit; *ἡ γυναῖκα*, quæ etiam peperit; sed *ἡ γυνή*, quæ jam parere desiit; quæ differentia est apud Isacium Tzetza-

in Lycophronis commentario. In Sacris litteris *ἡ γυνή*, fere *ἀντι τοῦ ἀλόχου* usurpatur. BETUL.

Ad nutrimenta nascentis fontibus lacteis. Sic emendavi ex veterrimis mss. 2 Bonon., Cauc., Regio-Put., al. 3 Reg., 6 Colb., Tax., Pen., Ultr., Em., Vict., Gat., Marm., Clar., Baluz., Brun. edit. Betul. accedente 1 Sorbon. in quo est *ad nutrimenta nascentibus fontibus lacteis*; in 2 Reg. et 14 vulgatis *nascentis fontibus lacteis*; in 5 al. editis *nascentibus fontibus lactis*. Editi annorum 1472 et 1478 habent etiam *fontibus lacteis*. — *Fontibus lacteis*. Sic ubera vocat, et Gellius, lib. XII, cap. 1, fontem illum sanctissimum corporis, generis humani educatorem, etc. Basiliius Homil. 9, in Hexaemer. *ἐπιζητεῖ δὲ τὰς οἰκείας πηγὰς τοῦ γάλακτος*, etc. S. Augustin., 1 Confess., cap. 7. Pulcherrimum quoque uberum cum fontibus comparationem habes a Plutarcho in Paulo Æmil. ISÆUS.

Indumento verecundiæ, quæ sunt pudenda, etc. Vide Paulum Ephes., v, 4. Præclarus est locus apud Aristot., lib. VII Polit., cap. ult.

Quæ sunt pudenda, etc. Pudenda, virilia, ad imitationem Græcorum, qui *αἰδοῖα* nominant. Arist., in 1 de Hist. animalium, virilia propria sic vocari ait: fœminina autem, *ὑστέρων*. Sed medicorum schola differentiam hanc non observat, utriusque sexus pudenda *αἰδοῖα* nominans, ut et Julius Pollux.

Sterilem voluptatem. Id est, sine spe prolis. FRANCIVS.

Quid reliquæ corporis partes? Ita reposui ex mss. 2 Bonon., Regio-Put. et 3 al. Reg., 6 Colb., Tax., Pen., Lips., Em., Marm., Clarom., Baluz. In 6 mss. et editis Rom. 1468 et 1470, *quæ reliquæ*; in 2 Reg. et 12 impressis, *Quæ reliqui*.

Et eadem. Heumannus legit *est eadem*.

lioribus toris valida longitudo, quo facilius onus corporis sustineret: quam paulatim deficientem in angustum geaua determinant, quorum decentes nodi flexuram pedibus, ad gradiendum sedendumque aptissimam, præbent. Item crura non æquali modo ducta, ne indecens habitudo deformaret pedes, sed teretibus suris clementer extantibus, sensimque tenuatis, et firmata sunt et ornata.

In plantis vero eadem quidem, sed tamen longe dispar, quam in manibus ratio est: quæ quoniam totius corporis quasi fundamenta sunt, mirificus eas artifex non rotunda specie, ne homo stare non posset, aut aliis ad standum pedibus indigeret, sicut quadrupedes, sed porrectiores, longioresque formavit, ut stabile corpus efficerent plantis sue; unde illis inditum nomen est. Digiti æque totidem, quot in manibus, speciem magis, quam usum majorem præferentes, ideoque et juncti, et breves, et gradatim compositi: quorum qui est maximus, quoniam illum sicut in manu discerni a cæteris opus non erat, ita in ordinem redactus est, ut tamen ab aliis magnitu-

VARIORUM NOTÆ.

Valida. Deest in ms. Bov.

Flexuram pedibus, ad gradiendum sedendumque optissimam, præbent. Sic legunt omnes ferme mss. et edd. At mss. 2 Bon. et rec., 1 Reg., Tax., 2 Colber., Clarom. habent, *flexuram in pedibus ad gradiendum sedendumque aptissimum usum præbent.*

Sed. hæc vox et quatuor sequentes desunt in ms. Bov.

Suris clementer extantibus. Id est leniter prominentibus. Eodem enim sensu adverbis *clementer, leniter, molliter* utitur Lactantius. *Sura* est pars posterior cruris, eaque carnosior.

Et firmata sunt et ornata. Sic reposui ex editis Betul., Cellar., Walch. omnibusque mss. præter 2, Reg. rec. cæterosque typis excusos, quibus est *et firma sunt et ornata.*

Corporis. Ita mss. 2 Colb., Claromont., Brun., Bov. et alii. Reliqui multi habent *operis.*

Quam usum majorem præferentes. Ita cum edit. Rom., 1470 et Cellar. cuncti mss. præter 1 Reg. rec. et 11 vulgatos, quibus deest, *majorem.* — *Speciem magis, quam usum præferentes.* Non ita Galenus, qui usum eorum, et quidem maximum ac multiformem ostendit, lib. III, cap. 8 et alibi.

Germanitas. Hoc est fraterna societas. Sic apud Salavianum, libro II contra avaritiam, cap. 6, legitur *Apostolorum germanitas.* HEUMANNUS.

Nisum. Ms. Bov., *Nizum.*

Tenuis membrana illa perlucens. Græce *Περλώνας*: Pollux. Hujus nomenclatione Latini carentes, græco nomine ut suo utuntur, nisi quod aliqui abdominis membranam nuncupant; a circummuniendo videtur nomen esse deductum; potissimum enim hic istius usus est. Gallis etiam dicitur *péritome.* Ex BETULEIO.

Qua circumretitur alvus. Ita restitui ex veterrimis et optimis mss. 2 Bonon., Regio-Put., 3 al. Reg., Cauc., Tax., Pen., 6 Colb., Em., Ultr., Sorbon., Vict., Gat., Maru., Baluz., Clarom., Brun. et edit. Betuleii. Id est, membrana illa sicut reti involvitur alvus. In mss. rec. 2 Reg., Catabrig., 1 Colbert. a secunda manu, et in quæm plurimis excusis est *circumnectitur alvus.* Membrana autem illa, seu peritonium, complexicitur ventriculorum, intestina, omentum, mesenterium, jecur, lienem, renes, utramque vesicam, uterum, et vasa denique quæcumque inter septum transversum et crura situm habent. Et licet Lactantium latuerit usus hujus membranæ, medicos tamen minime latuit, quorum haud spernendos aliquot enumerat Andreas Vesalius in præclaro de Humani

A dine, ac modico intervallo distare videatur. Hæc eorum speciosa germanitas, non levi adjumento nisum pedum firmat; concitari enim ad cursum non possumus nisi, digitis in humum pressis soloque nitentibus, impetum saltumque capiamus. Explicasse videor omnia, quorum ratio intelligi potest. Nunc ad ea venio, quæ vel dubia vel obscura sunt.

CAPUT XIV.

De intestinorum quorundam ignota ratione.

Multa esse constat in corpore, quorum vim, rationemque perspicere nemo, nisi qui fecit, potest. An aliquis enarrare se putat posse quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis membrana illa perlucens, qua circumretitur alvus, ac tegitur? Quid renum gemina similitudo? quos ait Varro ita dictos, quod rivi ab his obscæni humoris oriuntur: quod est longe secus, quia spinæ altriusocis supini cohærent, et sunt ab intestinis separati. Quid splen? quid jecur? quæ viscera quasi ex conturbato sanguine videntur esse concreta: quid fellis amarissimus liquor? quid globus cordis?

corporis fabrica opere, lib. nempe V, cap. 2. Ex BETULEIO. — *Quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis membrana illa perlucens, qua circumnectitur alvus.*, etc. Id totum copiose enarrat Vesalius, lib. V de Hum. corp. fabric., cap. 2.

Quod rivi. Quid sensus postulat: id reposui ex præcipuis mss. viginti supra laudatis, et editis Graph. et Gynnic. In 2 Colb., Baluz., Brun. est *quos rivi*; in uno Reg. recentiore et 15 vulgatis, *quasi rivi*: ἀπό τοῦ πέτρων forlassis, si Grammaticorum deductioni credimus. Sed mihi parum placent derivationes ex Græcis, ubi ipsi alias istius rei nomenclaciones habent: sicut ipsis πέτρων ovem, Latinis *ren* idem quod illis *viperæ* significat.

BETUL.

Quia spinæ, etc. Aliter Arist. sub finem primi de Hist. Animalium.

Quid splen? Cum in splene multæ sparsæ sint arteriæ, calorem recipit a corde, quo illum seculentum et limosum sanguinem magis coquit, et aliquid assumit inde quo nutritur.

BETUL.

Quid jecur? Quid, Lactanti? Nescis hoc membrum esse generosum? nescis hoc inter organa nutritivæ potentiae præcipuum esse? nescis officinam sanguinis? nescis hepar in hoc ipso cordi tradere mutuas operas? nescis id quod Plato dicit, Ὅτι τὸ ἥπαρ κίρως χάριν τῆς παντρώας? Recte interim facis, quod agnoscis, quod juvat concoctionem in ventriculo, virtute nimirum caloris.

BETUL.

Ex conturbato sanguine. Verum hoc quidem est, quod jecoris substantia sit sanguini nuper concreto simillima.

BETUL.

Quid fellis, etc. Flava bilis (cujus vesicula bilis folliculus Latinis, Græcis χολδόχος appellatur) incredibiliter quidem sanitate infestat: habet tamen etiam sua commoda. Nam ut sanguis purificetur, opus est derivari aliquo flavam bilem copiosiore. Est enim, ut inquit Plin. fel nihil aliud, quam purgamentum pessimi sanguinis. Est igitur opus receptaculo, in quo bilis et calefacit hepar, et conservat ne putrescat. Pellit item nutrimentum intestinis, et abtergit intestinorum sordes. Vide de hoc Vesalium copiose disserentem c. 8, lib. V; Plin. lib. XXVIII, c. 9, medicinas ex animalibus enumerans. *Inter omnia, inquit, animalium fel præstantius in effectus.* Est enim vis ejus exalfacere, morderè, scindere, extrahere, discentere, etc.

BETULEIUS.

Quid globus cordis. Post hæc verba, manu exarati codices septem, scilicet 2 Bon., 1 Reg., 1 Sorbon., 1

Nisi forte illis credendum putabimus, qui affectum iracundiæ in felle constitutum putant, pavoris in corde, in splene lætitiæ. Ipsius autem jecoris officium volunt esse, ut cibos in alvo concoquat amplexu et calefactu suo: quidam libidines rerum venerarum in jecore contineri arbitrantur.

Primum ista perspicere acumen humani sensus non potest, quia horum officia in aperto latent, nec usus suos patefacta demonstrant. Nam si ita esset, fortasse placidiora quæque animalia, vel nihil fellis omnino, vel minus haberent, quam feræ; timidiora plus cordis, salaciora plus jecoris, lasciviora plus splenis habuissent. Sicuti igitur nos sentimus audire auribus, oculis cernere, naribus odorare: ita profecto sentiremus, nos felle irasci, jecore cupere, splene gaudere. Cum autem, unde affectus isti veniant, minime sentiamus, fieri potest, et aliunde veniant, et aliud viscera illa, quam suspicamur, efficiant. Nec tamen convincere possumus, falsa illos, qui hæc disputant,

A dicere. Sed omnia, quæ ad motus animi animæque pertineant, tam obscuræ altæque rationis esse arbitror, ut supra hominem sit, ea liquido pervidere. Id tamen certum et indubitatum esse debet, tot res, tot viscerum genera, unum et idem habere officium, ut animam contineant in corpore. Sed quid proprie numeris singulis sit injunctum, quis scire, nisi artifex, potest, cui soli opus suum notum est?

CAPUT XV.

De Voce.

De voce autem quam rationem reddere possumus? Grammatici quidem ac philosophi vocem esse definiunt, aerem spiritu verberatum: unde verba sunt nuncupata, quod perspicue falsum est. Non enim vox extra os gignitur, sed intra; et ideo verisimilior est illa sententia, stipatum spiritum, cum obstantia faucium fuerit illisus, sonum vocis exprimere: veluti cum in patentem cicutam, labroque subjectam demit-

VARIORUM NOTÆ.

Colbert., Tax. et Baluz. addunt, qui vivis sanguinis fons est. In 1 Colb. et Clarom. ad marg., vivus; in 15 excusis qui unus sanguinis fons est. Unus, id est solus. At hæc 5 verba absunt ab antiquissimis mss. Cauc., 2 Reg. et 22 aliis, nec non ab edit. 2 vet. Rom. eaque expunxi ut Glossema. Apud Platonem in Timæo, paulo ante finem, cor dicitur venarum origo, fonsque sanguinis per omne corpus impetu quodam manantis; quo in loco non est vivus, nec unus. Concoquat. Ita ms. Bov. coquat, idque recte. Patefacta. Scilicet, cum aperiuntur.

Placidiora quæque, etc. Quæ animalia fel habeant, docet Arist. lib. de Hist. Animal. 1, cap. 13, lib. 2, cap. 17. Item lib. de Partibus Animal. 4, cap. 2. Plin. in Chersoneso, fel non omnibus datum animalibus esse scribit, in Eubœæ Chalcede nullum pecori, in Naxo prægrande geminumque, etc. Sed hæc, ut alia, ex Aristotele habet. — Placidiora quæque. Ita omnes jungunt hoc loco ut cap. 4: Imbecilliora et timidiora quæque. Cyprianus lib. 3, 10: Adversarius fortiolem quæque mugis aggreditur. Valla Lactantium reprehendit ob pronomen quisque comparativo junctum: sed defendit nostrum ex Cicerone et aliis Vossius de Construct., cap. 16. BUNEMAN.

Timidiora, plus cordis, etc. Ironice genus est: quia cum pavor tribuatur cordi, plus cordis; idem est ac plus pavoris haberi.—Hæcquet. In ms. Reg.-Put. est timidiora plus jecoris; male. Siquidem auctor noster in jecore non nisi virtutem coctionis ciborum, et libidines rerum venerarum locat.—Timidiora, plus cordis, etc. Imo ob id cervi maxime timidi. Plin.: Cæteris corruptis vitalitas in corde durat. Bruta existuntur animalium, quibus durum riget; audacia, quibus parvum est; pavida, quibus prægrande. Maximum autem est, proportionem omnibus, lepori, asino, cervo, pantheræ, mustelis, hyenis, et omnibus timidis, aut propter metum maleficis, etc. BUN.

Saluciora, plus jecoris. Hæc desunt in ms. Bov. sicut et in multis aliis.

Muneris. Ms. 3 rec. numeris, corrupte: scripti sex et quinque editi, ἀριθμὸς τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, sicut cor τοῦ θυμοειδοῦς, sicut ἡγμονικὸν in capite. Et Democrit. ad Hippocratem scribens, καρδία dicit βασιλεὺς ὀργῆς τελευτῶν.

Jecore cupere. Galenus non dicit nos jecore cupere, sed hepâr facit sedem

Tot viscerum. Ms. Bov. tanta viscera. Tanta hic numerum significat: sic lib. 1 Divin. Inst., c. 3, circa finem, Tantarum rerum gubernationem, pro tot rerum.

Vocem esse definiunt. Rectius et elegantius legeres delendo esse. Sic etiam legendum esse putat Heumannus.

Aerem spiritu verberatum, etc. Seneca in n Natur. quæst. de tonitruis agens: Preter hæc, inquit, natura est aptus aer ad voces. Quidni? cum vox nihil aliud sit, quam ictus aer. Idem paulo superius: Quid enim est vox, nisi intensio aeris audiatur, lingue formata percussa? Hæc philosophus, et quidem stoicus. Ex Grammaticis Diomedes, lib. 2: Vox est (ut stoici placet) spiritus tenuis, auditu sensibilis, quantum in ipso est. Fit autem vel exitis auræ pulsus, vel verberati aeris ictu. Priscianus: Philosophi definiunt, vocem esse aerem tenuissimum ictum. BERTOL.—De Vocis formatione lege Cordomæsiann (Gordemog) in oratione Physica de loquela. — Grammatici quidem ac philosophi vocem esse definiunt, aerem spiritu verberatum. Grammatici quidem, Diomedes, lib. 2; Priscian. ubi de Voce; ex Philosophis, Plato in Timæo docet, vocem esse pulsationem quamdam ab aere per aures, cerebrumque et sanguinem usque ad animam penetrantem; Arist. de Anim. tex. 90 percussione respirati aeris ab anima, quæ est in iis partibus ad vocatam arteriam. Idem habet v de Gener. Animal., cap. 7; Senec. n Naturar. quæst., cap. 29. Vide Plutarch. quæst 6 Platoniar. quæst. et lib. 4 de Placitis, cap. 19; Gellium, lib. 5, cap. 13. Laert. in Zonon. ISZUS.

Unde verba sunt, etc. Lactantius subscribitur Priscianus et Diomedes, inter Latinos Grammaticos copyplici. Sed Quintilianus exsilibat. Varro a veritate deduci mavult. Græci τὸ ῥῆμα ἀπὸ τοῦ ῥέειν deducunt. Unde Epicurei, teste Gellio, vocem ῥέειν λόγον dixerunt. BERTOL.

Non enim vox, etc. Hæc ratio huic definitioni confatande non sufficit; nam hæc verberatio non extra os, sed intra fauces fit. Neque enim illa verberatio in auribus audientis, sed est in gutture loquentis. BERTOL.

Veluti cum in patentem cicutam. Vide Theodoretum præclare disserentem sermone 7 de Curæ. Græcar. Affect. qui est de providentia divina, quomodo ars nature imitatrix organa musica ad vocis humana organorum similitudinem effluerit. Esse autem in instrumentis humanæ vocis commistam quamdam tibie lyraeque musicæ similitudinem ostendit præclare Nysæen. De hominis opific. cap. 9. ISZUS.

Demittimus spiritum. Ita repositi ex mss. 2 Reg., 2 Colbert., Brun. et edit. Botal. Cæteri vulgati et decem scripti rec. tenent dimittimus. An optimo et vetustissimo Regio-Put. est mittimus, quod magis placeret. Versio enim Latina Platonis in Timæo ante finem sic habet: Πρῶτο distillatione ocellus, libera et expedita spiraculo nobis non exhibet, et hinc quidem nullus mittitur spiritus.

timus spiritum, et is cicutæ concavo repercussus ac A
 revolutus a fundo, dum ad descendentem occurso suo
 redit, ad exitum nitens, sonum gignit, et in vocalem
 spiritum resiliens per se ventus animatur. Quod qui-
 dem an verum sit, Deus artifex viderit. Videtur enim
 non ab ore, sed ab intimo pectore vox oriri. Denique
 et ore clauso, ex naribus emittitur sonus qualis po-
 test. Præterea et maximo spiritu, quo anhelamus, vox
 non efficitur, et levi, et non coarctato spiritu, quo-
 ties volumus, efficitur. Non est igitur comprehen-
 sum, quemodo fiat, aut quid sit omnino. Nec me
 nunc in Academiæ sententiam delabi putes, quia
 non omnia sunt incomprehensibilia. Ut enim faten-
 dum est multa nesciri, quæ voluit Deus intelligen-
 tiam hominis excedere: sic tamen multa esse, quæ
 possint et sensibus percipi, et ratione comprehendi. B
 Sed erit, nobis contra philosophos integra disputatio.
 Conficiamus igitur spatium, quod nunc decurrimus.

CAPUT XVI.

De mente, et ejus sede.

Mentis quoque rationem incomprehensibilem esse
 quis nesciat, nisi qui omnino illam non habet, cum
 ipsa mens quo loco sit, aut cujusmodi, nesciatur?
 Varia ergo a philosophis de natura ejus ac loco dis-
 putata sunt. At ego non dissimulabo, quid ipse sen-
 tiam; non quia sic esse affirmem (quod est insi-
 pientis in re dubia facere), sed ut exposita rei diffi-
 cultate, intelligas, quanta sit divinatorum operum ma-
 gnitudo. Quidam sedem mentis in pectore esse volue-
 runt. Quod si ita est, quanto tandem miraculo dig-
 num est, rem in obscuro ac tenebroso habitaculo
 sitam, in tanta rationis atque intelligentiæ luce ver-
 sari? tum quod ad eam sensus ex omni corporis parte
 conveniunt, ut in qualibet regione membrorum præ-
 sens esse videatur. Alii sedem ejus in cerebro esse

VARIORUM NOTÆ.

Cicutæ. Fistulæ, ut apud Virgil. in Ecl.

Est mihi disparibus septem compacta cicutis
Fistula.

Theodoretus in Serm. 3 de Providentia Dei artem
 naturæ vel ipsius adeo sapientiæ divinæ imitatricem
 esse dicit in eo, quod organa musica, ad vocis huma-
 næ modulationem exprimentandam, industria huma-
 na effluerit.

Dum ad descendentem occurso suo redit. In pluribus
 editis deerat dum, quod restitui ex mss. ex quibus
 novem habent redit; alter reducit. Decem mss. et 14
 excusit, descendentem occurso suo reddit; male.

Deus. Deest in ms. Bov.

Ab intimo pectore, etc. Sic Homerus Ulysem, vi-
 rum sapienti facundia præditum, vocem mittere ait,
 non ex ore, sed ex pectore, ll. 7.

Vox oriri. Abest vox ab uno Reg. rec. et edit. Ald.
 Paris. 1525.

Ex naribus. Ita restitui ex quampluribus impres-
 sis, et omnibus mss. præter 2 Reg. et edd. 6 in qui-
 bus est et naribus.

Et maximo spiritu. Ita omnes fere mss. At editi ex.

Et levi. Heuman. legit ex levi.

Non est igitur comprehensum, etc. Imo satis com-
 prehensum. Nam animalium vox quæ ἄψυχος dicitur,
 aut est ἑγγράμματος; atque hæc est sermo, vel
 loquela, διάλεκτος Galeno; aut est ἀγράμματος, quam
 homo cum animantibus pulmonem habentibus com-
 munem habet. Utraque sit respiratione, ut nos Aris-
 totelis definitio docuit. Διαλεκτικά, hoc est, sermonis
 instrumenta Galenus de locis affectis primum assignat
 linguam, quam κυριώτατον ὄργανον nominat; deinde
 nares, et labra et dentes. Hæc enim suis illusionibus
 vocem alioquin hiantem consonantibus stridere facit,
 et reddit ἑναρθρον καὶ ἑγγράμματος. Arist. guttur et
 pulmonem respirationis instrumenta facit. BETUL.

Omnino. Hanc vocem, quæ exiit in veteribus opti-
 misque mss. Regio-Put. Bonon. aliisque, et in cunc-
 tis fere editis, retinui in textu, licet absit a 15 mss.
 rec. et 2 edd. Rom.

Spatium. Cicero de Amicitia, cap 12: spatium cur-
 riculumque simul conjungit.

Quod nunc decurrimus. Sic reposui ex vetustis-
 simo et optimo ms Regio-Put., approbante doctissimo
 Francio. Cæteri codices habent quo.

Varia ergo a philosophis de natura ejus, ac loco.
 Videndus est Arist. in de Anim; Macrob. in Soinn.
 Scip. lib. 1, c. 14. Locum quidem ejus alii cor, ut
 Arist. et Chrysp., alii caput esse affirmant, ut Plato
 et Galen., qui hanc quæstionem copiose tractat toto

lib. II et in de Placit. Hippocrat. et Platon. vide Lucret.
 lib. III; Plutarch. IV Placit., cap. 2 et seqq. Isæus.

At ego. Ita mss. et plerique edd. Vulgati 5 Ac ego,
 minus apte; et proxime præcessit.

Quidam sedem mentis in pectore, etc. Parmenides et
 Epicurus, videlicet ἐν ὄλῳ τῷ θώρακι: Stoici ad unum
 toto in corde. Diogenes in arteriaco cordis ventriculo,
 qui animalis, id est, spiritalis est Plutarcho. Et in
 hac sententia fuisse apparet eos, qui prudentes cor-
 datos appellaverunt. De quo audiamus Ciceronem in 1
 Tuscul. quæst. disserentem: Quid sit porro ipse ani-
 mus, aut ubi, aut unde, magna dissensio est. Alii cor
 ipsum animus videtur: ex quo excordes, vecordes, con-
 cordeque dicuntur. Empedocles autem animum esse cen-
 ses, cordi suffusum sanguinem. Alii pars quædam ce-
 rebri visa est animi principatum tenere. Alii nec cor
 ipsum placet, nec cerebri quamdam partem esse ani-
 mum: sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi
 esse sedem et locum, etc. Plurimæ sunt passim apud
 auctores locutiones, quibus consilium et cogitatio in
 pectore et corde ponuntur. Sed missis illis, videamus
 quid Sacre litteræ dicant, in quibus vocabulum νοῦς
 varie usurpatur. Paulus etiam utitur pro animi prin-
 cipatu, quem ἡγεμονικὸν appellant, Rom. VII, v. 23;
 Mentem Christus. Matth. VI, v. 22, Lumen appellat.
 Anima non semel et spiritum mentem significat, ut in
 hoc divæ Virginis apud Lucam, cap. 1, 46 et 47. Νοῦς
 pro intellectu ponitur, 1 Cor. XIV, 15. Cæterum
 quod Scripturæ phrasis cor mentis sedem, et cogita-
 tionum consiliorumque quasi officinam quamdam fa-
 ciat, minime obscurum esse potest iis, qui in ea non
 oscitanter versantur. Corde creditur ad justitiam, in-
 quit Paulus. Credere autem mentis officium est, et
 quidem defecate, et per Spiritum S. illuminatæ.
 Foret infiniti negotii, hujus rei testimonia colligere;
 sufficiat ergo unum hoc, quod Dominus καρδιάρως
 appellatur, Act. 1 et xv. Obtrudenda itaque et obji-
 cienda Scripturæ auctoritas iis est, qui rationibus nixi,
 dogmatibus inter se pugnant. Theodoret., Serm. 3 de
 Providentia, cordi totius corporis imperium, seu
 regimen assignat; et Hieronymus multis in locis hoc
 asserit. Atqui non desunt Scripturæ testimonia,
 quibus demonstrari potest cor affectum sedem esse.
 Nam Dominus non minus renes, quam cor scrutatur;
 et cum cor explorat, probat an contritum satis et
 humiliatum sit, an æstuet livore seu odio. Nam hic
 majori ex parte dominatur lex carnis. BETUL.

Sedem ejus in cerebro. Plutarch. Πάτων, Δημόκριτος,
 ἐν ᾧ τῇ κεφαλῇ, Στρατων ἐν μισορρώ. Vide disputatio-
 nem bene longam in Vesalii Anatomico, lib. VI. BETUL.

dixerunt. Et sane argumentis probabilibus usi sunt : A oportuisse scilicet, quod totius corporis regimen haberet potius in summo, tamquam in arce habitare; nec quidquam esse sublimius, quam id, quod universum ratione moderetur, sicut ipse mundi dominus et rector in summo est. Deinde quod sensus omnis, id est audiendi, et videndi, et odorandi ministra membra in capite sint locata, quorum omnium viæ non ad pectus, sed ad cerebrum ferant : alioqui necesse nos esset tardius sentire, donec sentiendi facultas longo itinere per collum ad pectus usque descenderet. In vivo aut non multum, aut fortasse non errant.

Videtur enim mens, quæ dominatum corporis tenet, in summo capite constituta, tamquam in cælo Deus : sed cum in aliqua sit cogitatione, commeare ad pectus, et quasi ad secretum aliquod penetrale secedere, ut consilium, tamquam ex thesauro recondito, eliciat ac proferat ; ideoque cum intenti ad cogitandum sumus, et cum mens occupata in altum se abdiderit, neque audire quæ circumsonant, neque videre, quæ obstant, solemus. Id vero sive ita est, admirandum profecto est, quomodo id fiat, cum ad pectus ex cerebro nullum iter pateat. Sin autem non est ita, tamen nihilominus admirandum est, quod divina nescio qua ratione fiat, ut ita esse videatur. An potest aliquis non admirari, quod sensus ille vivus atque cælestis, qui mens, vel animus nuncupatur, tantæ mobilitatis est, ut ne tum quidem, cum sopitus est, conquiescat; tantæ celeritatis, ut uno temporis puncto cælum C

omne collustret, et si velit, maria pervolet, terras ac urbes peragret, omnia denique, quæ libuerit, quamvis longe lateque summotæ sint, in conspectu sibi ipse constituat.

Et miratur aliquis, si divina mens Dei per universas mundi partes intenta discurrit, et omnia regit, omnia moderatur, ubique præsens, ubique diffusa; cum tanta sit vis ac potestas mentis humanæ intra mortale corpus inclusæ ut ne septis quidem gravis hujus ac pigri corporis, cui alligata est, cocereri ullo pacto possit, quominus sibi liberam vagandi facultatem, quietis impatiens, largiatur? Sive igitur in capite mens habitat, sive in pectore, potestne aliquis comprehendere, quæ vis rationis efficiat, ut sensus ille incomprehensibilis aut in medulla cerebri hæreat, B aut in illo sanguine bipartito, qui est inclusus in corde? ac non ex eo ipso colligat, quanta sit Dei potestas, quod animus se ipsum non videt, aut qualis, aut ubi sit; nec si videat, tamen perspicere possit, quo pacto rei corporali res incorporalis adjuncta sit? Sive etiam mentis locus nullus est, sed per totum corpus sparsa discurrit, quod et fieri potest, et a Xenocrate Platonis discipulo disputatum est, siquidem sensus in qualibet parte corporis præsto est, nec quid sit mens ista, nec qualis, intelligi potest, cum sit natura ejus tam subtilis ac tenuis, ut solidis visceribus infusa, vivo, et quasi ardenti sensu, membris omnibus misceatur.

Illud autem cave, ne unquam simile veri putaveris,

VARIORUM NOTÆ.

Tamquam in arce habitare. Sic mss. 2 Reg. et Cant. cum ed. pene omnibus. Mss. 25, inter quos sunt duo antiquissimi, habent *in arce corporis* : sed perperam; siquidem vox corporis mox præcessit linea superiori.

Audiendi, et videndi, et odorandi ministra membra in capite sint locata. In tribus mss. rec. et omnibus editis legitur *sunt*. In optimis mss. Regio-Put. aliisque 13 mss.; recte. Vide præcedentia, quod haberet... quod moderetur.

Sed cum in aliqua sit cogitatione. Ita restitui ex antiquissimis mss. Regio-Put., Bonon., Cauc. aliisque 16. In 3 rec. et vulgatis est, *sed quando in aliqua sit cogitatione.*

Secedere. Sic reposui ex cunctis mss. et veteribus editis. In 3 vulgatis rec. est, *cedere.*

Cum ad pectus ex cerebro, etc. Ergo, Lactanti, tua censura, Pythagoras longe aberravit, qui animæ imperio fines, seu terminos cor et cerebrum constituit. Deus spiritus est; mens divinum quiddam est. Unde sequitur, mentem seu animam esse *ἀσώματον*. Ergo circumscriptione locorum mens opis minime habet. Taceo jam, quod cerebrum mentis sedes, non modo spiritum animale ita tenuem parat, ut rebus divinis exequendis sit idoneus; sed etiam sensuum instrumenta per nervos, veluti per funiculos distribuit. Ultrilibet animæ parti non sensus modo parent dictanti; sed ad ipsarum nutum omnes corporis particule excubias agunt, jussu expectantes. Nam si voluntas, id est rectæ rationis dictamen aliquid videre jubeat, tunc in promptu oculorum officium est. Eadem ratio in cæteris quoque sensuum organis, artubus, et cæteris membris est. BETULEIUS.

Sin autem non est ita. Ex vetustissimis mss. Regio-Put., 2 Bonon., Cauc., septemque aliis ita restitui. In

cæteris desiderantur duo extrema verba, in nonnullis ultimum dumtaxat : in vet. editis 4 : *Sin autem non est ita, hoc tamen.* At ms. Bov. sat recte habet, *Sin autem non est, nec tamen nihilominus admirandum est.*

Qui mens, vel animus nuncupatur. Ergo pro eodem accipit Lactantius mentem, et animum. Sic sæpe Luctetius in m; Cic. in Somn. Scip., ubi videndus Macrobius d. c. 14. *Isæus.*

Vis. In ms. Bov., *virtus.*

Alligata. Sic ms. Bov. alii *illigata*, minus recte.

Ullo pacto. In ms. Bov. *ullo modo*, idque sat bene. — Bunemannus habet, *ullo modo* et notam sequentem exhibet. — *Ullo modo.* Sic Goth., Lips., Reimm. Editi ante Cellarium, *ullo pacto*. Prius hic præfero, quia modo infra sequitur, *quo pacto*. Amat vero copiam. In Ven. 1471, 93, 97. Pier. nullo. Bun.

Inclusus. In ms. Bov., *infusus.*

Animus se ipsum non videt, etc. Purgatus et defecatus hoc secundum Plotinum poterit : sed juxta Catholicos, anima a corpore libera. BETUL.

Quod et fieri potest. Sic restituo ex potioribus mss. et ed. Graph. In aliis est *quod et etiam*; vel *et quod etiam.*

Xenocrate. Cicero iv Academ. quæst. varias variorum sententias enumerans : An (inquit) ut *Xenocrates, mens nullo corpore, quod intelligi quale sit vix potest*, etc. Cæterum Xenocratis argumentum, ut a Nemesio refertur, est hoc :

Omne corpus alitur. Anima non alitur;

Anima itaque corpus non est.

BETUL.

Nec quid sit mens ipsa, nec qualis. Addidi ipsa ex vetustiss. et optimo ms. Regio-Put. alio item Reg., 2 Colb., Em., Brun., et ed. Graph.

quo Aristoxenus dixit: Mentem omnino nullam esse, A sed quasi harmoniam in fidibus, ex constructione corporis, et compagibus viscerum vim sentiendi existere. Musici enim intentionem concentumque nervorum in integros modos, sine ulla offensione consonantiam, harmoniam vocant. Volunt igitur animum simili ratione constare in homine, qua et concursus modulatio constat in fidibus; scilicet, ut singularum corporis partium firma conjunctio, membrorumque omnium consentiens in unum vigor, motum illum sensibilem faciat, animumque concinnet, sicut sunt nervi bene intenti ad conspirantem sonum. Et sicut in fidibus, cum aliquid aut interruptum, aut relaxatum est, omnis canendi ratio turbatur, et solvitur: ita in corpore, cum pars aliqua membrorum duxerit vitium, destrui universa, corruptisque omnibus atque turbatis, B occidere sensum, eamque mortem vocari. Verum ille, si quidquam mentis habuisset, non harmoniam de fidibus ad hominem transtulisset. Non enim canere sua sponte fides possunt, ut sit ulla in his comparatio ac similitudo viventis. Animus autem sua sponte et cogitat, et movetur. Quod si quid in nobis harmoniæ simile esset, ictu moveretur externo, sicut nervi manibus, qui sine tactu artificis pulsuque digitorum, muti atque inertes jacent: Sed nimirum pulsandus ille manu fuit, ut aliquando sentiret; quia mens ejus ex membris male compacta torpebat.

CAPUT XVII.

De Anima, deque ea sententia philosophorum.

Superest de anima dicere; quamquam percipi ratio ejus et natura non possit. Nec ideo tamen immortalis esse animam non intelligimus; quoniam quidquid viget, moveturque per se semper, nec videri, aut tangi potest, æternum sit necesse est. Quid autem sit anima, nondum inter philosophos convenit, nec unquam fortasse conveniet. Etenim alii sanguinem esse dixerunt, alii ignem, alii ventum; unde anima, vel animus nomen accepit, quod Græce ventus *ἀνεμος* dicitur; nec illorum tamen quisquam dixisse aliquid videtur. Non enim, si anima sanguine aut per vulnus effuso, aut febrium calore consumpto, videtur extinguui, continuo in materia sanguinis animæ ratio ponenda est: veluti si veniat in questionem, lumen quo utimur, quid sit, et respondeatur oleum esse, quoniam consumpto illo, lumen extinguitur; cum sint utique diversa, sed alterum sit alterius alimentum. Videtur ergo anima similis esse lumini, quæ non ipsa sit sanguis, sed humore sanguinis alatur, et lumen oleo.

Qui autem ignem putaverant, hoc usi sunt argumento, quod presente anima corpus caleat, recedente frigescat. Sed ignis et sensu indiget, et videtur, et tactu comburit. Anima vero et sensu aucta est, et

VARIORUM NOTÆ.

Quod Aristoxenus dixit, etc. Priora hujus dogmatis C pars Dicæarcho magis attribuitur, quam Aristoxeno: tribuitur tamen utrique. Cic. in 1 Tusc. quest.: *Dicæarchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi, quid, aut qualis esset intelligentia, nullam omnino animum esse dixerunt. Sed in eodem paulo ante: Dicæarchum vero cum Aristoxeno, æquari et condiscipulo suo; doctos sane homines omnitamus, quorum alter ne condoluisse quidem unquam videtur, qui animum se habere non sentiat; alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad hunc transferre conetur, etc.* BETULEIS. De Aristoxeni opinione vide Lactantium, lib. vii Div. Institut. cap. 13.

Omnino. Deest in mss. Bov.

Scilicet. Restitutum ex omnibus mss. et 8 vet. editis. In 3 vulg. leg. *ut est.*

Sicut sunt nervi bene intenti ad conspirantem sonum. Sic repositi ex mss. veter. Cauc., Regio-Pul., 3 al. Reg., 4 Colb., Vict., Tax., Em., Cantabrig., Gat., Mar., Clarom., Brun. et 10 vet. impressis, et 2 rec. Cellar., Walch. In 7 mss. et 6 vulgatis legitur, *sicut nervi bene intenti conspirantem sonum.*

Interruptum. Ita restitui ex supradictis mss. et éd. Botul. ac Cellar. In 6 rec. scriptis et 14 vulgatis est interceptum.

Duxerit vitium. Notior phrasid est, *facere vitium.* Cicero Topic. iii: *Si ædes eorum corruerunt vitiumque fecerunt.* Vide cap. 4 et Rhellican., Glandorp. et Brant. ad Cæsar B. Hispan., cap. 19: *Turris ab imo vitium fecit.* BUN.

Occidere sensum. Hoc est, mentem. FRANC.

Non harmonium. Mss. 9 ac Bonon. præcipue a Thomasio inspecti, cum ed. Graph. nunquam harmoniam. Cæteri tam manu exarati, quam impressi, ut in textu.

Similitudo viventis. Id est, similitudo cum vivente.

FRANC.

Sine tactu artificis. Sic undecim mss. et 15 typis vulgati: in 7 scriptis cum ed. Rom. 1468 est *tractu*;

in 6 aliis *tractatu*.—Sine tractatu artificis. Sic edo ex Bonon. et Taxaq. ad stipulante Heumanno. Parrh. et seqq., sine tactu, notiori voce pro rariori substituta: *Tractare, tractabilis, tractatus* interdum idem, quod *tangere, tangibilis, tactus*. Vide Pierium ad Virg. lib. iii Georg., v. 302:

Pellis et ad tractum tractanti dura resistit.

Conf. not. ad Lact., lib. vii Institut., cap. 21, et ad lib. v Institut. cap. 21: *Oculis inanque tractabile.*

BUN.

Alii ignem. Zenon videlicet, ut supra ex Cicerone citavimus: unde Stoicis *δερμὸν πνεῦμα*. Sed apud Nemesium Democrito ignis est anima, apud Plutarchum Demetrio, apud Macrobius Hipparcho, sicut Hippocri aqua. Hinc illud Virg. in vi:

Ignis est ollis vigor et cælestis origo.

(Item in iv Æn.)

Quod Græce ventus ἀνεμος. Alia ratione, sive spiritum, sive flatum animam nos dicimus; non tanquam aer quidam sit, qualis spiritus ille, quem spirando trahimus, sed spiritum, quia propriam quamdam habet naturam corporis expertem, et mundanæ molis elementis omnibus excellentiorem substantiam, ut Augustin. epistol. 28: *Flatum, quia Deo est insufflante creata, ut ex Mose, lib. 1, cap. 2, vers. 7.* Idem de Civit. Dei, lib. xiii, cap. 24. Lactant. certe contra plane quam stoici, quia partu animam in corpus insinuari statuebant, quod et Lactantius monet; Aristoteles, de Anima, lib. 1, cap. 5. Latinis etiam animus et anima *παρὰ τὸν ἀνεμὸν*. Serv. ad Æneid. lib. 1. GATAKER.

Consumpto illo. Ms. Clarom. *consumpto oleo*; sicque legi malebat Francius.

Alatur. Ita ins. Bov. quod rectius juxta Heumannum ex editione 1472. In aliis *alitur*, sed minus bene.

Sensu aucta. Id est, sensu præcessit oppos. *sensu indiget.* Vide not. ad lib. ii Institut., cap. 5: *Sensibile esse, quod sensu præditum gignat, et habere sensum, cujus pars sensu aucta sit.* BUN.

videri non potest, et non adurit. Unde appret, animam nescio quid esse Deo simile. At illi, qui ventum putant, hoc falluntur, quod ex aere spiritum ducentes, vivere videamur. Varro ita definit: « *Anima est aer conceptus ore, tepesfactus in pulmone, fervesfactus in corde, diffusus in corpus.* » Hæc apertissime falsa sunt. Neque enim tam obcuram nobis huiusmodi dico esse rationem, ut ne hoc quidem intelligamus, quid verum esse non possit. An si mihi quis dixerit, æneum esse cælum, aut vitream, aut, ut Empedocles ait, aerem glaciata, statim assentiar, quia cælum ex qua materia sit ignorem? sicut enim hoc nescio, ita illud scio. Anima ergo non est aer ore conceptus, quia multo prius gignitur anima, quam concipi aer ore possit. Non enim post partum insinuat in corpus, ut quibusdam philosophis videtur, sed post conceptum protinus, cum foetum in utero necessitas divina formavit; quia adeo vivit intra viscera genitricis, ut et incrementa augeatur, et crebris pulsibus gestiat emicare. Denique abortum fieri necesse est, si fuerit animal inani extinctum. Cæteræ definitionis partes eo spectant, ut illis novem mensibus, quibus

A in utero fuimus, mortui fuisse videamur. Nulla ergo ex his tribus vera sententia est. Nec tamen in tantum falsos esse dicendum est, qui hæc censerunt, ut omnino nihil dixerint; nam et sanguine simul, et calore, et spiritu vivimus. Sed cum constet anima in corpore his omnibus adunatis, non expresserunt proprie quid esset, quia tam non potest exprimi, quam videri.

CAPUT XVIII.

De anima et animo, eorumque affectionibus.

Sequitur alia, et ipsa inextricabilis quæstio: idemne sit anima, et animus; an vero aliud sit illud, quo vivimus, aliud autem, quo sentimus et sapimus. Non desunt argumenta in utramque partem. Qui enim unum esse dicunt, hanc rationem sequuntur, quod neque vivi sine sensu possit, neque sentiri sine vita; ideoque non posse esse diversum id, quod non potest separari, sed quidquid est illud, et vivendi officium, et sentiendi habere rationem. Idecirco animum et animam indifferenter appellat duo Epicurei poëta. Qui autem dicunt esse diversa,

VARIORUM NOTÆ.

Animam nescio quid esse Deo simile. Sic ferunt quamplures et potiores mss. septemque editi. In 4 scriptis rec. et 12 excusis est *similem*. Hæc sobrie intelligenda sunt.—*Animam... Deo simile.* Scite Augustin. in Psalm. LXII: *Cum Deus sit vita animæ, anima vero vita corporis, sicut corpus vivere non potest absque anima, ita non nisi Deo præsentem animam vivere valet.* Bun.

Ventum putant. Mss. 9 et 5 rec. edd. addunt *esse*; sed perperam. A cæteris abest. Vide supra, *ignem putaverunt.*

Videamur. Ita tres mss. rec. cunctique impressi. Vide supra, *quod... corpus caleat, recedente frigescat.* In 17 scriptis est *videmur*; in Cantabrig. *videantur.*

Varro ita definit. Sic repositi ex vet. mss. 2 Bonon., Cauc., Regio-Put., alio item Regio, 3 Colbert., Lips., Ultr., Clarom., Viet., Brun., ed. Betul., Cellar. Mss. 9 rec., itaque diffinit.

Anima est aer conceptus ore, tepesfactus in pulmone, fervesfactus in corde. Vera lectio juxta Vossium, et tres peritissimos Medicos quos consului. Apud plures alios auctores, qui illum ex Varrone locum referunt, *Anima dicitur aer susceptus ore, tepesfactus in pulmone, accensus in corde, diffusus in corpus.* Quod idem est. Tepor ad pulmonem pertinet, fervor ad cor; quod enim calidi habet pulmo, ascitium illi est, utpote a corde profectum; cor enim antiquis caloris vitalis promptuarium habebatur aut officina. Itaque vitiose in mss. 27 reperitur scriptum, *deservesfactus in pulmone, temperatus in corde*; in Marm. *maefactus in pulmone, temperatus in corde*; in 2 Reg. et editis 16, *deservesfactus in pulmone, tepesfactus in corde.* Vide Vossium libro II de Idololatria, cap. 83. In mss. Bov. *Deservescens in pulmone, temperatus in corde.*—Buneman vero. *Deservesfactus in pulmone, temperatus in corde.* Subl., Rost., Ven. 1471, 93, 97-1519, Torn., Bet., Thomas., Isens, Thys., *Deservesfactus in pulmone, tepesfactus in corde.* Cum vero Vossius, l. II de Idolatr. Gent. 83: *natura rei sic postulante, legendum censeret*: *tepesfactus in pulmone, servesfactus in corde,* talis viri auctoritate moti Gallæus et Sparkius eam emendationem in textum receperunt; et Heumannus, *Ego quoque, inquit, assentior, ipsa re huic scripturæ patrocinante.* Ego cum viris doctis anatomix et rerum physicarum peritis nihil certi hic definitibus tutius putavi exhibere scripturam Bon., Tax., Pen., Ultr.,

Bodl., Cott., Mert., Ball., C. C. C. Emman. Gueff., Goth., Lips. trium, Reimm., Ven. 1472, utriusque 1478, et Cellar., *deservesfactus in pulmone, temperatus in corde.* Bun.

Hujusmodi. Mss. 6 et editi octo rec. perperam addunt *verum*, quod abest a prius cisis, et a mss. Regio-Put., aliisque 4 Reg., Cauc., 4 Colb., Viet., Marm., Clarom., Brun., Bov. et ut inutile expunxi.—*Hujusmodi rerum.* Abest a Lips. 2, Goth., Reimm., Cauc., Rost., Ven. 1493, 97, Parrh., Ald., Gryph., Torn., *rerum*: sed addunt Bon., Taxaq., utraque 1473, Erasm. in Frob., Gymn., Thomas., etc. Bun.

Aut vitream, aut ut Empedocles ait, aerem glaciata. Ita mss. 1 Bonon., antiquior, Cauc., Viet. et typis excusi Gymnic., Graph., Tornes., Soubron., Betul., 2 Paris., Is., Thys., Spark., Gall. In 18 mss. et 8 vulgatis est, *aut vitream, ut Empedocles ait, aerem glaciatum*; in Cantabrig. et Em. *aut vitream, ut Empedocles, aut aerem glaciatum*; minus apte ut puto.

Ita illud scio. Scilicet non esse id, etc. FRANCIS. — *Ita illud scio.* Scribendum, inquit Heumannus, *necessario: Ita nec illud scio.* Sed omnes libri, *ita illud scio*, et recte. Sensus est: *Hoc nescio, ex qua materia sit, illud vero scio, non esse cælum æneum, aut vitreum.* Bun.

Crebris pulsibus gestiat emicare. Id est, exsilire, prosilire ex utero. Anna Fabri ad Flor. lib. 1, cap. 18: *Hostem rati, emicant, proprie, inquit, de piscibus, qui corpora saltu in aera subjiciunt, unde ad alia transfertur.* Sic eleganter dicitur, *cor micare, emicare*, id est, salire, ut Heinsius ad Ovidium et Helmenhorst. Bun.

Mortui fuisse. Ita mss. 2 Bonon., 1 Reg., 2 Colb., Baluz. ac editi 16. At mss. 16 cum editi. Rom. 1470 et Cellar. habent *mortui esse.*

Quam videri. Rectissime Heumannus supplet, *quam non potest videri*: unde confirmantur dicta ad lib. VII Institut. cap. 9: *Sic vita sine luce.* Bun.

Ipsa. Deest in ms. Bov.

Neque sentiri. Ita ms. Bov. editi habent *nec sentiri.* Duo Epicurei poëta. De Lucretio constat, cujus versiculos ex lib. III adscribam:

Nunc animum atque animam dico conjuncta teneri
Inter se, atque unam naturam conficere ex se:
Sed caput esse quasi, et dominari in corpore toto,

sic argumentantur : ex eo posse intelligi, aliud esse mentem, aliud animam, quia incolumi anima mens possit extinguere, quod accidere solet insanis; item, quod anima morte sopiatur, animus somno, et quidem sic, ut non tantum, quid fiat, aut ubi sit, ignoret, sed etiam rerum falsarum contemplatione fallatur. Quod ipsum quomodo fiat, non potest pervereri; cur fiat, potest. Nam requiescere nullo pacto possumus, nisi mens visionum imaginibus occupata teneatur. Latet autem mens oppressa somno, tamquam ignis obducto cinere sopitus, quem si paululum cominoveris, rursus ardescit, et quasi evigilat. Avocatur ergo simulacris, donec membra sopore irrigata vegetentur; corpus enim, vigilante sensu, licet jaceat immobile, tamen non est quietum, quia flagrat in eo sensus, et vibrat, ut flamma, et artus omnes ad se adstrictos tenet.

Sed postquam mens ad contemplandas imagines ab intentione traducta est, tunc demum corpus omne resolvitur in quietem. Traducitur autem mens cogitatione cæca, cum cogentibus tenebris secum tantummodo esse cæperit: dum intenta est in ea, de

quibus cogitat, repente somnus obrepit, et in species proximas sensim ipsa cogitatio declinat: sic ea, quæ sibi ante oculos posuerat, videre quoque incipit. Deinde procedit ulterius, et sibi avocamenta invenit, ne saluberrimam quietem corporis interrumpat. Nam ut mens per diem veris visionibus avocatur, ne obdormiat, ita falsis nocte, ne excitetur. Nam si nullas imagines cernat, aut vigilare illam necesse erit, aut perpetua morte sopiri. Dormiendi ergo causa tributa est a Deo ratio somniandi; et quidem in commune universis animantibus: sed illud homini præcipue, quod cum eam rationem Deus quietis causa daret, facultatem sibi reliquit docendi hominem futura per somnium. Nam et historiarum sæpe testantur extitisse somnia, quorum præsens et admirabilis fuerit eventus; et responsa vatum nostrorum ex parte somnii constiterunt. Quare neque semper vera sunt, neque semper falsa, Virgilio teste, qui duas portas voluit esse somniorum. Sed quæ falsa sunt, dormiendi causa videntur; quæ vera, immittuntur a Deo, ut immineas bonum aut malum hac revelatione discamus.

VARIORUM NOTÆ.

Consilium, quod nos animum mentemque vocamus.

Sunt qui Actianam hanc sententiam huc referunt: Sapimus animo, fruimur anima: sine animo anima est debilis. Cicero prim. Tusc. quæst. philosophorum de anima dogmata recitans, inter cætera sic scribit: *Animum autem animam etiam fere nostri declarant nominari. Nam et agere animam, et efflare dicimus, et animosos, et bene animatos, et ex animi sententia. Ipse autem animus ab anima dictus est.* Actianæ sententiæ similem Nonius Marcellus effert his verbis: *Animus est quo sapimus, anima qua vivimus.* Cornelius Fronto: *Animus qualitas viventis, anima causa vitæ.* Sed audiamus ex catholicis aliquem, et quidem Augustinum, diu in philosophicis studiis versatum. Is in libro de Spiritu et anima cap. 34 sic scribit: *Spiritus pro spiritali anima, vel pro eo quod spirat in corpore. Item animum idem dicimus; quod animam: sed anima vitæ, animus consilii. Unde aiunt philosophi, et sine animo vitam manere, et sine mente animam durare, sicut in amentibus. Ad mentem enim pertinere videtur, ut sciat; ad animum, ut velit.* BETUL. Alterum poetam Epicureum creditur a Lactantio Virgilium fuisse designatum. Virgilius enim in Ciris vers. 3 et 4 ipse se Epicureum profitetur. Hinc Fabricius, lib. III, cap. 33 Biblioth. Græcæ Virgilium retulit inter Epicureos. Alii tamen Horatium putant, quem inter Epicureos poetas numerant, præcipue ex Ode 3 libri I, et Sermonum lib. II, Satyr. 3.

Aliud animam. Sic ms. Bov., in editis vero minus bene legitur *aliud esse animam.*

Fiat. In ms. Bov. *Faciat.* et Bun. — *Quid faciat.* Rost. Ven. 1471, 72, utraque 78 - 1515. Paris., Junt., Crat., Gryph., Thomas., Isæus, Gallæus, Spark., *quid fiat*, Heumanno approbante. At Emm., Cant., Goth., Lips., Reimm., *quid faciat.* Bun.

Nisi mens, etc. Est enim, ut Cicero alicubi docet, mentis incredibilis videndi veri cupiditas. Sed ea pars quæ *phantasia* Græcis, latinis imaginatio dicitur, erroribus obnoxia, mentem sæpe secum in errores trahit. Lactantius ait, animum rerum falsarum contemplatione falli, falli etiam insomniis. Phantasma, Lactantius cogitationem cæcam nominat. BETUL.

Nam requiescere..... imaginibus teneatur. Quid qui non somniant, et tamen dormiunt et quiescunt, ut scribit Arist. in libell. de Somno in fin. et IV de

Histor. animal., cap. 10, sed et in eo falsus Lactantius est, quod et somnium et insomnium mentis affectus esse putat, cum sint phantasiæ, ut lib. de insomn. c. p. et dixi sup. lib. VII Institut., cap. 12.

ISÆUS.

Sopore irrigata vegetentur. Quod caret alterna requie, durable non est; inquit Ovidius. Necesse est etiam mentem quiescere: quæ quies somnus dicitur, cum somnus nihil aliud sit, quam animi quies.

Hic reparat vires, fessaque membra novat.

Ovid. ex BETUL.

Mens cogitatione cæca. Scilicet phantasia.

Avocamenta. In ms. Bov. *adnotamenta.*

Necesse erit. Sic repositi ex mss. Regio-Put., 3 al. Reg., 6 Colbert., Marm., Em., Baluz., Clarom., Brun., ed. Cellar. In 1 Reg. et cunctis pene vulgatis, *necesse est.*

Illud homini præcipue. Heumannus putat legendum esse, *sed illud homini præcipuum est*, juxta hanc Ciceronis locutionem Orat. pro Ligario n° 9: *Hoc certe præcipuum Tiberonis fuit, quod.*

Futura per somnium. Ut Josephus et Daniel somniorum interpretes fuerunt, et Dominus per Johelem hoc divinationis genus mortalibus promisit. Sed et in Gentilium historiis sæpe insomnia minime vana occurrunt; qualia Valerius, lib. I aliquot collegit, quanquam peripatetici omnem fere divinationem ex somniis tollunt. Circumfertur Artemidori, liber de somniorum interpretatione, meris refertus nugis. Macrobius, cap. 3, lib. I de Somno Scipionis, quinque somniandi genera diserte et copiose prosequitur.

BETUL.

Vatum nostrorum. Id est prophetarum. FRANCIS.

Ex parte somnii constiterunt. Ita omnes mss. et editi Rom. 1470, 1474, Cellar., Walch. In cæteris impressis est *ex parte somnii constituerunt*: quod magis placet si manuscriptorum fulciretur auctoritate; quasi diceret: Oraculorum nostrorum pars maxima, vaticinantium somnia fuerunt, sed quædam vera, et quædam falsa.—Hæcquet. Attamen editiones Aldi, Erasmi, Thomasi, Thysi, etc., habent *somniis constituerunt.*

Virgilio teste. Vide Virgil. Æneid. VI circa finem: hanc somnii fictionem primus expressit Homerus, Odysseæ lib. 7, ubi Penelope describit insomnium,

CAPUT XIX.

De anima, eaque a Deo data.

Illud quonque venire in quæstionem potest, utrumne anima ex patre, an potius ex matre, an vero ex utroque generetur. Sed ego id in eo jure ab ancipiti vendico. Nihil enim ex his tribus verum est, quia neque ex utroque, neque ex alterutro seruntur animæ. Corpus enim ex corporibus nasci potest, quoniam confertur aliquid ex utroque; de animis anima non potest, quia ex re tenui et incomprehensibili nihil potest decedere. Itaque serendarum animarum ratio uni ac soli Deo subjacet.

Denique, cælesti sumus omnes semine oriundi :
Omnibus ille idem pater est,

ut ait Lucretius. Nam de mortalibus non potest quidquam nisi mortale generari. Nec putari pater debet, qui transfudisse, aut inspirasse animam de suo nullo modo sentit; nec, si sentiat, quando tamen, aut quomodo id fiat, habet animo comprehensum.

Ex quo apparet, non a parentibus dari animas, sed ab uno eodemque omnium Deo patre, qui legem rationemque nascendi tenet solus, siquidem solus efficit. Nam terreni parentis nihil est, nisi ut humorem

A corporis, in quo est materia nascendi, cum sensu voluptatis emittat, vel recipiat; et citra hoc opus homo resistit, nec amplius quidquam potest: et ideo nasci sibi filios optant, quia non ipsi faciunt. Cætera jam Dei sunt omnia, scilicet conceptus ipse, et corporis informatio, et inspiratio animæ, et partus incolumis, et quæcumque deinceps ad hominem conservandum valent; illius munus est, quod spiramus, quod vivimus, quod vigemus. Nam præterquam quod ipsius beneficio incolumes sumus corpore, et quod victum nobis ex variis rebus subministrat, sapientiam quoque homini tribuit, quam terrenus pater dare nullo modo potest. Ideoque et de sapientibus stulti, et de stultis sapientes sæpe nascuntur; quod quidam fato, ac sideribus assignant. Sed non est nunc locus de fato deserendi. Hoc dicere satis est, quod etiamsi astra efficientiam rerum continent, nihilominus a Deo omnia fieri certum est, qui astra ipsa et fecit, et ordinavit. Inepti ergo, qui hanc potestatem Deo detrahunt, et operi ejus attribuunt.

Hoc igitur Dei munere cælesti atque præclaro, an utamur, an non utamur, in nostra esse voluit potestate. Hoc enim concessio, ipsum hominem virtutis sacramento religavit, quo vitam posset adipisci. Magna

VARIORUM NOTÆ.

Sed ego id in eo jure ab ancipiti vendico. Ita ms. Bov. quasi dicas: *At ego in re dubia et ancipiti id judicandum puto, nihil ex his tribus verum esse.* Vulgati ita scribunt, *sed ego id meo jure ab ancipiti vendico*; quod nullum efficit sensum.

Nihil ex his tribus verum est. Vides in toto hoc capite negari animæ per traducem propagationem: unde falsum est, quod Rufinus apud Hieron. lib. II adv. Rufinum, scripsit: *Legi quosdam dicentes, quod pariter cum corpore per humani corporis traducem etiam animæ diffundantur, et hæc, quibus poterant, adsertionibus confirmabant, quod puto inter Latinos Tertullianum sensisse, vel Lactantium fortasse, et nonnullos alios.* Rectius Hieronymus refutat Rufinum: *Quantum memoria suggerit, nisi tamen fallor, nescio, me legisse, Lactantium σὺνσπρωκτῶν (al. ex traduce factam) animam dicere.* Cæterum qui legisse te scribis, dic, in quo libro legeris, ne ut me dormientes, sic illum mortuum calumniatus esse videaris. Lactantii opinionem cognoscas ex cap. 17, lib. VII, Institut., cap. 5 et lib. II Institut., cap. 10. BUN.

Seruntur animæ. Ms. Cauc. et 10 editi addunt corporibus, quod cæteri respuunt, sicut et mss. Francius forte, inseruntur. Ms. Lips. *seruntur anima et corpus.* — *Quia neque.... Seruntur animæ.* Quæritur, utrum anima sit ex traduce, id est, utrum anima cum semine traduci et transmitti possit. Lactantius negat. Rectissime. Nam contraria assertio damnata est. Vid. Aug. in lib. de hæresibus ad Quod vult deum, cap. 86, in epist. ad S. Hieronym. per Oros. presbyterum missa, et in epist. ad Optat.; Euchel., I super Genes. ad ea verba, *Et edificavit Dominus Deus costam*; Hieronymi. ad versum 15 psalm. xxxii; S. Thomam. II contr. Gent., cap. 86, p. p. quæst. cxviii, art. 2. Is. eus.

Denique cælesti, etc. Præter Lucretium habes Arati auctoritatem, quam Atheniensibus olim obrusit Doctor gentium: *Τὸ ἄρ καὶ γένος ἐστὶν; Ipsius enim et genus sumus.* Locus Lucretii est libro II vers. 990.

Pater. Subaudi animæ.

De suo. Mss. 10 et edd. 5, de sua. Utraque lectio bona.

Quando tamen, aut quomodo. Abest tamen a sex

mss. et 4 editis; in tribus est quantum, pro quando; in ms. Pen., qua ratione tamen.

Non a parentibus dari animas. Certum est, Deum vocari patrem spirituum, quia ipse animas creat et corporibus infundit. Per generationem nullo modo potest produci anima rationalis; non enim virtus corporea, qualis est generatio, potest assurgere ad productionem rei spiritualis. Hoc etiam argumentum rem hanc evincit: quidquid sit, est vel ex aliqua præjacentem materia, vel sit ex nihilo, vel, secundum illos, qui *modos* tanquam medios inter ens et nihil ponunt, ex *modis rei*. Anima autem non est ex materia, quia ita esset corporalis, quod repugnat ejus actionibus, quas independentem a materia producit; neque ex *modis*, modi enim nihil producent: saltem hoc certum est, non posse producere spiritum qui etiam post corporis interitum subsistit. Restat itaque ut fiat ex nihilo: homo autem ex nihilo non potest producere aliquid, quia inter ens et nihil infinita est distantia, quæ non potest superari, nisi vi infinita.

GALL.

Citra hoc opus homo resistit. Ita omnes fere editi: quidam tamen mss. hic legunt *citra hoc opus humoris istum homo resistit*. At hæc ultima lectio mendosa est, etiam teste Heumanno. In 8 vulgatis est *et circa*. Post opus mss. 1 Bonon., Regio-Put. et 6 al. Reg., 6 Colb., Vict., Gat., Marm., Baluz., Em., Brun., edd. Rom. 1470. Ald., Graph., Crat. addunt *humoris istius*, ut jam dictum est.—*Homo resistit*. Id est, sistit, verbum compositum pro simplici; nihil amplius agit. Vel, hoc opere omissio, homo non nasceretur.

Incolumes sumus corpore. Ex mss. et priscis vulgatis sex et 2 rec. reposuimus *incolumes*; in editis novem est *incolumi*.

An utamur, an non utamur. Posterius membrum, quod in mss. 2 Bonon., Tax. et 4 rec. desideratur, huc ex 21 scriptis et ex ed. Rom. 1468, Cellar. et Walch. revocavimus.

Religavit. Vide supra lib. IV Div. Institut. cap. 28, initio, id est, *obligavit*.

Quo vitam posset adipisci. Post hæc verba, oratio posita in inferiore libri ora extat in mss. 6 Reg., 8 Vaticanis, 6 Colbert., 2 Sorbon., 4 Oxon. ac 15 aliis,

est enim vis hominis, magna ratio, magnum sacramentum : a quo si quis non defecerit, nec fidem suam devotionemque prodiderit; hic beatus, hic denique (ut breviter finiam) similis Deo sit necesse est. Errat enim quisquis hominem carue metitur. Nam corpusculum hoc, quo induti sumus, hominis receptaculum est. Nam ipse homo neque tangi, neque aspici, neque comprehendi potest, quia latet intra hoc quod videtur. Qui si delicatus magis ac tener in hac vita fuerit, quam ratio ejus exposcit, si virtute contempta, desideris se carnis addixerit, cadet, et premetur in terram. Sin autem (ut debet) statum suum, quem rectum recte sortitus est, prompte constanterque defen-

derit, si terræ, quam calcare ac vincere debet, non servierit, vitam merebitur sempiternam.

CAPUT XX.

De seipso, et veritate.

Hæc ad te, Demetriaue, interim paucis, et obscurius fortasse quam decuit, pro rerum ac temporis necessitate peroravi; quibus contentus esse debebis, plura, et meliora laturus, si nobis indulgentia cœlitus venerit. Tunc ergo te ad veræ philosophiæ doctrinam, et planius, et verius cohortabor. Statui enim, quam multa potero, litteris tradere, quæ ad vitæ beatæ statum spectent; et quidem contra philoso-

VARIORUM NOTÆ.

in 8 vet. edit. Rom. in Ald. 1515, Paris. 1525 et 10 alijs. Quæ tamen cum in antiquissimis optimisque mss. Bononiensi, Regio-Put., Cauc. aliisque a Thomasio et Gallæo laudatis, et pluribus editis non reperitur, multaque contineat Manichæismum redolentia, qualia plurima scriptis Lactantianis a veteratoribus istis inserta fuisse olim monuimus; idcirco tanquam adulterina manu adjuncta, a textu in inferiorem libri oram a nobis rejecta est, ne nos mala fide egisse videamur, qui ejusdem criminis eos insimulamus qui tam indignis modis Lactantium acceperunt. Sic autem prodit isthæc Oratio: *Dedit ei et constituit adversarium nequissimum et fallacissimum spiritum, cum quo in hac terrestri vita sine ulla securitatis requie dimicaret. Cur autem Deus hunc vexatorem generi hominum constituerit, breviter exponam.* (Hic incipit in vulg. caput 20.) *Ante omnia diversitatem voluit esse; ideoque vulgo non aperuit veritatem, sed eam paucissimis revelavit: quæ diversitas omne arcanum mundi continet. Hæc est enim, quæ (5 Colb. et Bov., facit etsi) faciat virtutem, quæ scilicet sine ipsa non modo non esse, sed ne apparere quidem possit; quia virtus esse non poterit, nisi fuerit compar aliquis, in quo superando vim suam vel exerceat, vel ostendat. Nam, ut victoria constare sine certamine non potest: sic nec virtus quidem ipsa sine hoste. Ita, (ms. Bov., Itaque) quoniam virtutem dedit homini, statuit illi ex contrario inimicum, ne virtus otio torpens naturam suam perderet. Cujus omnis ratio in eo est, ut concussa et labefacta firmetur, nec aliter ad summum fastigium possit venire, nisi (ms. Torn., trudenti) prudenti manu semper agitata, se ad salutem suam dimicandi tenore (1 Bonon. rec., sudaverit) fundaverit. Noluit enim Deus hominem ad immortalem illam beatitudinem delicato itinere pervenire. Daturus ergo virtutem, dedit hostem prius, qui animis hominum cupiditates et vitia immitteret, qui esset auctor errorum, malorumque omnium machinator; ut quoniam Deus hominem ad vitam vocat, ille contra, ut rapiat et traducat ad mortem. Hic est, qui aut inducit, aut decipit eos, qui veritati student, aut si dolo et studiis non quiverit, virilem gerit animam, quo (qua ms. Bov.) sublimium vigorem labefactare conetur, infunda dictu et execrabilia moliens: vexat, interficit; et tamen, ut prosternit multos, sic a multis victus prostratusque discedit. Hæc sunt quæ aliena manu huc inserta fuerunt.*

Hominis receptaculum. Videtur Lactantium naturam hominis in sola anima consistere, cum tamen ex duabus hisce partibus essentialibus constet. Qui corpus hominis videt, videt etiam, et tangere potest aliquid hominis, Lactantium igitur nimis generaliter asserit, corpus tantum hominis esse receptaculum.

GALLÆUS.

Nam ipse homo. Ms. 1 Bonon. antiquior, Nam mens hominis: quam lectionem probat Thomasio. Ego a vulgata lectione, quæ est codicem mss. 6 Reg., 8 Vatic., 6 Colbert., Tax., Pen., 1 Bon. rec., Clarom., Baluz., Brun. editorumque 19 non recedo. In illa

B enim Lactantius permanet opinione, quod mens hominis sit ipse homo, de qua late dictum est ad c. 3 l. II Div. Instit. Isæus. — *Nam ipse homo. Rem conficiunt loca gemina. Lib. II, cap. 3. Cum ipsi ne hominem quidem videant, quem videre se credunt. Hoc enim quod oculis subjectum est, non homo, sed hominis receptaculum est; et paulo post: Qui colunt simulacra, corpora sunt hominibus carentia; lib. V Instit., cap. 21: Animus, in quo solo est homo; de Opif. cap. 1: (Corpus) vas est quodammodo fictile, quo animus, id est, homo ipso verus continetur. Nec aliter Macrobius lib. II Somn. Scip. cap. 12: Anima, qui verus homo est, ab omni conditione mortalitatis aliena est. Bun.*

Quia latet intra hoc. Mss. 4 rec., in hoc. Post hæc verba in 1 Lips. codice adduntur hæc duæ voces animal homo; in alijs mss. desunt.

Qui si delicatus magis. Desideratur adverbium in 19 mss. et ed. Rom. 1470.

Sin. In ms. Bov. legitur si.

Quem rectum recte sortitus est. Hunc locum ita restitui ex 16 mss. et 12 editis. Mirum quam hic variantur scripti, tum excusi codices. In alijs mss. rec. 1 Reg., 1 Colbert. et Marm. pro rectum, est rectus, in Regio-Put., quem rectum rectus; in 1 Sorbon. et Brun., quem rectum ratione. A Baluz. abest rectum; a 2 Bonon. et Tax. editisque rec. quatuor recte. Post sortitus est, 20 mss. ac vulgati 5 addunt conjunctionem et, quam respiciunt alii, quamque inutilem judicavi. Attamen voculam recte Gallæus delævit, deleadameque judicat Heumannus.

Debebis. Sic reposui ex vet. mss. 2 Bonon., Regio-Put., Cauc. aliisque 8 et edd. 4, faventibus 4 alijs scriptis, in quibus est debetis, corrupte. In mss. decem rec. totidemque editis legitur debeas.

Meliõra laturus. Ita mss. 2 Bon., 4 Reg., 4 Colb., Viet., Gat., Marm., Christ., Em., Cant., Clarom., Brun. et alii, ac vet. edd. 7. In 6 scriptis et 10 impressis est lecturus.

Tunc ergo. Sic legunt editi a Thomasio, Thysio, et Gallæo, verum in 16 mss. et 7 vulgati: alii 2 scripti et 7 vet. edd. Tunc et ego; 4 mss. Tum ego; plures editi, Tunc ego.

Planius et verius. Ita omnes mss. et impressi: Francius, forte plenius.

Et verius. Clarom. a prima manu, et melius.

Quæ ad vitæ beatæ statum spectent, etc. Hinc constat, hunc librum prius fuisse scriptum, quam illos VII libros contra Philosophos. THOMAS. — Polliceor se quam multa poterit litteris traditurum, quæ ad vitæ beatæ statum spectant; atque hoc munere defunctus fuit in septem libb. Institut. ac præsertim de Vita beata libro VII conscripsit: talis enim titulus illi libro dandus, ut constat ex ejusdem lib. cap. 5. non ille quem editi, de Divino Præmio, præ se ferunt. GALL. Philosophos. Eos Hæreticorum Patriarchas vocat Tertullianus.

phos, quoniam sunt ad perturbandam veritatem perniciosi et graves. Incredibilis enim vis eloquentiæ, et argumentandi disserendique subtilitas, quemvis facile deceperit: quos partim nostris armis, partim vero ex ipsorum inter se concertatione sumptis revincemus; ut appareat, eos induxisse potius errorem, quam sustulisse.

Fortasse mireris, quod tantum facinus audeam. Patiémurne igitur extingui, aut opprimi veritatem? Ego vero libentius vel sub hoc onere defecerim. Nam si Marcus Tullius, eloquentiæ ipsius unicum exemplar, ab indoctis et ineloquentibus, qui tamen pro vero nitebantur, sæpe superatus est, cur desperemus veritatem ipsam contra fallacem captiosamque facundiam sua propria vi et claritate valituram? Illi qui-

dem sese patronos veritatis profiteri solent: sed quis potest eam rem defendere, quam non didicit, aut illustrare apud alios, quod ipse non novit? Magnum videor polliceri: sed cælesti opus est munere, ut nobis facultas ac tempus ad proposita persequenda tribuatur. Quod si vita est optanda sapienti, profecto nullam aliam ob causam vivere optaverim, quam ut aliquid efficiam quod vita dignum sit, et quod utilitatem legentibus, etsi non ad eloquentiam, quia tenuis in nobis facundiæ rivus est ad vivendum tamen afferat: quod est maxime necessarium. Quo profecto, satis me vixisse arbitrabor, et officium hominis implese, si labor meus aliquos homines ab erroribus liberatos ad iter cælestè direxerit.

VARIORUM NOTÆ.

Incredibilis enim vis eloquentiæ. In scriptis 3 rec. et pluribus editis, *Incredibilis est enim.* In cæteris est non extat.

Qui tamen. Ita ms. Bov. et sic eruditi Francius et Heumannus suspicabantur esse legendum. Alii vero habent, *quia tamen.*

Captiosam. Mss. 3 Colbert. et Brun., *copiosam.* *Quod ipse.* Ita restitui ex veterinimis et optimis

ms. Regio-Put., 2 Bonon., Tax. In 1 Regio, 3 Colb. et Clarom. est *quæ ipse.* Plures rec. manu exarati et typis vulgati habent *quam.* Relativum deest in 2 Colbert. rec. et Vict.

Ad vivendum. Bene scilicet.

Homines. Rectius et elegantius est, si deleatur, juxta Heumannum. Hoc verbum, inquit, e margine in textum irrepsit.

ANALYSIS LIBRI DE IRA DEI.

Questio hujus libri: An Deus vere irascatur?

Philosophi nonnulli negarunt, eo quod Deum vel beneficam esse tantum naturam, vel nihil omnino curare statuerent. Lactantius contra, Deum vere irasci hoc libro demonstrat his argumentis:

I. Aut ira tribuenda est Deo, et gratia detrahenda; aut utrumque detrahendum: aut ira demenda est, et gratia tribuenda; aut utrumque tribuendum. Primum falsum est, quia nemo de Deo unquam dixit, irasci eum tantummodo, et gratia non moveri. Alterum est Epicureum. Statuit enim Epicurus, nec iram in Deo esse, nec gratiam, ut qui nihil omnino curet: sed falso; Deus enim non esset, nisi moveretur: nec dignior Deo administratio assignari potest, quam mundi gubernatio. Nulla etiam beatitudo est rei immobilis. Tertium est stoicum, gratiam in Deo esse, iram non esse: falsum id quoque. Nam si Deus non irascitur impiis, nec pios diligit. Relinquitur igitur quartum, quod est verum, nempe iram et gratiam Deo tribuendam (Cap. 1, 2, 3, 4, 5, 6).

II. Quæcumque opinio tollit religionem, vana est et falsa.

Opinio quæ Deo sive gratiam, sive iram, sive utrumque detrahit, tollit religionem; igitur opinio illa vana est et falsa.

Majorem probat cap. 7: religionem nempe non posse dissolvi, quia sit propria hominis. Minorem confirmat cap. 8. Si enim Deus nihil cuiquam boni tribuit, stultum est enim colere.

Excipiunt quidam: Prodesse quidem hoc credere, sed utilitatis, non veritatis gratia, ut conscientia terreatur, quas leges punire possunt.

Lactantius negat hoc; et religionem, non utilitatis tantum, sed veritatis gratia fuisse institutam, asserit cap. 9, 10, 11.

III. Si in rebus humanis sunt bona et mala, necesse est ad utramque partem moveri Deum, et ad gratiam, cum justa fieri videt, et ad iram, cum cernit injusta.

C Verum prius, quod ostenditur cap. 13, 14, 15: igitur et posterius.

Obiectio Epicuri: Si est in Deo lætitiæ affectus ad gratiam, et odii ad iram, habebit igitur et timorem, et libidinem, et cupiditatem.

Respon. Non sequitur: quia gratia, et ira, et miseratio habent in Deo materiam, id est, causam, reliqui affectus non habent: quibus vacat Deus, quia vitiorum affectus sunt, alios sicut hos habet, quia sunt virtutis (Cap. 16).

Obiectio alia: Deus ideo beatus est, quia semper quietus; igitur nec irascitur, nec gratia commoveatur.

Respondet Lactantius, Deum non esse quietum, quia nec dormiat, nec moriatur. Curare igitur enim hominum vitam, et vi consequentis irasci malis, favere bonis. Deinde, sicut crudelitatis est potius, quam pietatis, si quis homo contumelias non vindicet: ita, inquit, non virtutis est in Deo, ad ea, quæ injuste fiunt, non commoveri (Cap. 17).

D Obiectio: Atqui Deus sine hoc affectu peccata potest corrigere.

Respon. Ipse peccati adpectus indignus est. Nam qui non moveatur, omnino aut probat delicta, aut molestiam castigandi fugit, quorum utrumque est vitiosum. Hoc loco reprehendit dictum Architiæ Tarentini, qui cum in agro corrupta esse omnia comperisset, villici sui culpam redarguens, miserum dixit, quem jam verberibus necassem, nisi iratus essem. Nam propter iræ magnitudinem pœnam non donandam, sed differendam fuisse docet (Cap. 18).

IV. Si Deus sanctissimum vivendi legem posuit, voluitque universos innocentes ac beneficos esse, utique non potest non irasci, cum videt legem suam contemni. Verum prius; ergo et posterius.

V. Si est mundi administrator, non utique contemnit id quod est in mundo vel maximum.

VI. Si est pater ac Deus universorum, certe et virtutibus hominum delectatur, et vitiis commove-

tur; ergo et justos diligit, et impios odit (Cap. 19). A VII. Si potest ignoscere, potest et irasci: sed potest ignoscere, quia est legis suæ ipse disceptator et iudex; potest igitur et irasci (Cap. 20).

Objiciebant: Cur ergo qui peccant, sæpe felices sunt, et qui pie vivunt, sæpe miseri?

Resp. Quia fugitivi et abdicati libere vivunt, strictius autem et frugalius, qui sub disciplina patris sunt. Deinde quia virtus per mala probatur, vitia per voluptatem. Præterea non est perpetua felicitas malorum.

Instantia: Si irascitur Deus, statim debuit vindicare.

Respon. Si id faceret, nemo superesset, nec ex peccatoribus aliqui converterentur (Cap. 20).

Objectio: Dens hominem irasci vetat in lege sua; igitur nec ipse irascitur.

Resp. Lex refrenat iram hominis injustam; nec in totum prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Quin Deus præcepit irasci; itaque et ipse irascitur (Cap. 21).

VIII. Prophetæ universi divino Spiritu repleti nihil aliud, quam de gratia Dei erga justos, et de ira ejus adversus impios loquantur.

IX. Sibyllæ et ipsæ iram Deo attribuunt, Apollo item Milesius (Cap. 22, 23).

Conclusio sequitur parænetica, qua hortatur universos, ut Deum ament, quod pater, eundemque ve-reantur, quod Dominus sit. SCULTETUS.

LIBER

DE IRA DEI, AD DONATUM.

CAPUT PRIMUM.

De sapientia divina et humana.

Animadverti sæpe, Donate, plurimos id existimare (quod etiam nonnulli philosophorum putaverunt), non irasci Deum; quoniam vel benefica sit tantummodo natura divina, nec cuiquam nocere, præstantissimæ atque optimæ congruat potestati; vel certe nil curet omnino, ut neque ex beneficentia ejus quidquam boni perveniat ad nos, neque ex maleficientia quidquam mali. Quorum error, quia maximus est, et ad evertendum vitæ humanæ statum spectat, coarguendus est a nobis, ne et ipse fallaris, impulsus

B auctoritate hominum, qui se putant esse sapientes. Nec tamen nos tam arrogantes sumus, ut comprehensam nostro ingenio veritatem gloriemur: sed doctrinam Dei sequimur, qui scire solus potest, et revelare secreta. Cujus doctrinæ philosophi expertes existimaverunt, naturam rerum conjectura posse deprehendi. Quod nequaquam fieri potest, quia mens hominis, tenebroso corporis domicilio, circumsepta, longe a veri perspectione summota est; et hoc differt ab humanitate divinitas, quod humanitatis est ignorantia, divinitatis scientia.

Unde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas tenebras, quibus offusa est hominis cogitatio, quo-

VARIORUM NOTÆ.

Liber de ira Dei, ad Donatum. Ita ferunt plerique mss. et editi. In ms Bonon. antiquiore est *L. Cælii Firmiani Lactantii incipit de Ira Dei liber VIII.* In Regio-Puteano, *Cælii Firmiani institutionum Divinarum de Vita beata explicit septimus liber, incipit de Ira Divina liber VIII.* Legitur quoque de *Ira Divina*, in 1, Oxoniensi. In 16 mss. deest ad *Donatum*. Extat de hoc libro honorificum B. Hieronymi testimonium ad cap. iv Epist. ad Ephesios, his verbis: *Firmianus noster librum de Ira Dei docto pariter et eloquenti sermone conscripsit, quem qui legerit, puto ei ad iræ intellectum satis abundeque sufficere*, etc. Eundem librum appellat *pulcherrimum* in libro de Scriptor. Ecclesiast. in Firmiano. Cavendum tamen a themate illius, quod est de *Ira Dei*; nam toto libro docet, iræ affectum et alios quosdam vere et proprie in Deo reperiri, et præsertim cap. 15, 16 et 17 quod etiam asseruit lib. ii Div. Institut. cap. 18. Quem locum adi. Isæus.

Animadverti sæpe, Donate. Imitatio est Ciceronis, qui Paradoxa sua sic inchoat: *Animadverti sæpe, Brute.*—*Donate.* Hunc nonnulli fuisse censent Donatum confessorum, cui Lactantius suum de *Mortibus Persecutorum* dicavit librum. Alii volunt fuisse Donatum hæresiarcham Donatistarum, alteri vero Ælium Donatum Grammaticum S. Hieronymi præceptorem: quod cum divinari magis, quam certo sciri possit, penes lectorem remitto examen et iudicium.

Plurimos id existimare. Ita veteres 2 edit. Rom. et Betul. cum omnibus mss. præter 2 Bonon. et Tax. in quibus est *æstimare*. Cæteri edit. id tanquam in-

tile abjecerunt.

Coarguendus est a nobis. Abest præpositio a ms. 1 Bonon. antiq.

Ne et ipse fallaris. Additum et ex omnibus mss. et vet. ed. Rom. an. 1470.

Nec tamen nos tam arrogantes sumus. Tam abest a 21 mss. et 3 vet. editis.

Tenebroso corporis domicilio circumsepta. Platonicum hoc est, qui alibi τὸ σῶμα τῆς ψυχῆς σκῆνος, alibi ὄχημα nominat, alibi φυλακὴν: Cicero nunc vas, nunc receptaculum. De quo in Divinis Institut. plura dicta sunt. Pauli philosophia magnificentius de dignitate corporis humani sentit. Sic Corinthiis scribit I Cor. cap. 3, v. 6: *Nescitis, quia templum Dei estis, et Spiritus Dei habitat in vobis.* Rursus, *Nescitis, quoniam corpora vestra membra sunt Christi*, cap. 5 v. 15.

Longe a veri perspectione. Ita plures edd. et omnes fere mss. cum Thomasio. Et recte. In 5 mss. rec. et edit. Rom. 1470, *a veri perfectione*, male; in 6 editis, *a Dei perspectione*, vitiose; non enim ibi de Dei cognitione sermonem instituire vult Lactantius, sed ostendere Deum esse auctorem cognitionis veritatis. GALLÆUS.— De hac sententia vide lib. ii Institut. cap. 9.

Humanitate. Humanitas hic non notat illam virtutem, quam proprie homo alteri homini præstat, sed naturam humanam, ipsum hominem. Minutius Felix in Octavio: *Timorem omnem, quo humanitas regitur, penitus sustulerunt.*